

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

факультет політичних наук

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра історії

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри історії

_____ Ірина МІРОНОВА

“ _____ ” _____ 2025 року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

(ступінь вищої освіти)

на
тему:

РЕФОРМАЦІЯ ТА КОНТРРЕФОРМАЦІЯ: РЕЛІГІЙНІ КОНФЛІКТИ В ЄВРОПІ, ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ

Керівник: _____ д.ю.н., проф. Підберезних І. Є.

(вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент: _____ директор Одеського археологічного
музею НАН України, к.і.н., доц.
Піструїл І. В.

(посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконав: _____ здобувач VI курсу групи 634 М
Ільченко В'ячеслав Вікторович

(П.І.Б.)

Спеціальність _____ 032 «Історія та археологія»

(шифр і назва спеціальності)

ОПП: _____ Історія та археологія

Миколаїв – 2025 рік

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(повне найменування вищого навчального закладу)

<u>Інститут, факультет, відділення</u>	<u>Політичних наук</u>
<u>Кафедра, циклова комісія</u>	<u>кафедра історії</u>
<u>Рівень вищої освіти</u>	<u>другий (магістерський)</u>
<u>Спеціальність</u>	<u>032 «Історія та археологія»</u>

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри історії

Ірина

МІРОНОВА

“ ”

2025 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧУ

Ільченку В'ячеславу Вікторовичу
(прізвище, ім'я, по батькові)

керівник роботи: Підберезних Інна Євгеніївна, д.ю.н., проф.
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом закладу вищої освіти від «16» червня 2025 року № 149.

2. Строк подання здобувачем проєкту (роботи) 12 листопада 2025 року

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки (якщо є).

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) згідно з планом кваліфікаційної роботи магістра.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) не планується

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Підберезних І. Є.		
Розділ 1	Підберезних І. Є.		
Розділ 2	Підберезних І. Є.		
Розділ 3	Підберезних І. Є.		
Розділ 4	Підберезних І. Є.		
Висновки	Підберезних І. Є.		

7. Дата видачі завдання 16.06.2025 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проєкту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	вересень 2025	
2.	Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми	вересень 2025	
3.	Розділ 2. Розвиток реформації: ідеї, діячі, поширення	вересень 2025	
4.	Розділ 3. Контрреформація і церковна реакція	жовтень 2025	
5.	Розділ 4. Релігійні конфлікти, наслідки та інтерпретації	жовтень 2025	
6.	Висновки	жовтень 2025	
7.	Передкваліфікаційна практика	27.10 – 09.11.2025	
8.	Оформлення списку використаних джерел та літератури, додатків	жовтень 2025	
9.	Попередній захист	12.11.2025	
10.	Рецензія на дипломну роботу	21.11.2025	
11.	Захист дипломної роботи	18.12.2025	

Здобувач

(підпис)

Ільченко В.В.

(прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи)

(підпис)

Підберезних І. Є.

(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ	9
1.1 Історіографія проблеми.....	9
1.2 Джерельна база.....	13
1.3 Методологія та методи дослідження.....	21
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК РЕФОРМАЦІЇ: ІДЕЇ, ДІЯЧІ, ПОШИРЕННЯ	30
2.1. Богословська основа і ключові ідеї	30
2.2 Провідні діячі і їх роль	35
2.3. Механізми поширення та регіональні варіанти	42
РОЗДІЛ 3. КОНТРРЕФОРМАЦІЯ І ЦЕРКОВНА РЕАКЦІЯ	52
3.1. Інституційна та догматична реакція.....	52
3.2. Єзуїти та інші рухи оновлення	58
3.3. Політичні та соціальні інструменти Контрреформації	64
РОЗДІЛ 4. РЕЛІГІЙНІ КОНФЛІКТИ, НАСЛІДКИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ 73	
4.1. Війни і політичні конфлікти	73
4.2. Соціо-культурні та економічні наслідки Реформації та Контрреформації 79	
4.3. Історіографічні та методологічні інтерпретації наслідків Реформації й Контрреформації	85
ВИСНОВКИ	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	93
ДОДАТКИ	100

ВСТУП

Епоха Реформації та Контрреформації стала одним із ключових етапів формування модерної Європи, визначивши контури політичного, релігійного й культурного життя на століття вперед. Релігійні конфлікти XVI–XVII ст., які розпочалися як богословська полеміка щодо авторитету Писання, ролі Церкви та природи спасіння, швидко переросли у масштабні трансформації суспільних структур: від перебудови державних інститутів до формування нових культурних моделей, етичних норм і освітніх систем. Реформація породила альтернативні форми християнської віри, спричинила появу нових конфесій, а Контрреформація — сформувала оновлену католицьку доктрину та інституційну реакцію, яка вплинула на політичну стабільність, дипломатію, мистецтво та структуру влади.

Науковий інтерес до цієї епохи зберігається вже понад два століття. У сучасній історіографії Реформація постає не лише як богословська криза чи церковний розкол, але як широкомасштабний соціокультурний процес. Як свідчить аналіз критичних праць Л. Ранке, австрійських та німецьких істориків XIX ст., а також радянської історіографічної традиції, інтерпретації Реформації значною мірою визначалися конфесійними та політичними контекстами дослідників. У західній науці після 1960-х рр. відбувся «культурний поворот»: увага перемістилася з вивчення великих діячів і догматів на соціальні практики, механізми комунікації, розвиток грамотності, трансформацію гендерних ролей та повсякденних релігійних практик. В українській історіографії, яка перебудовується після здобуття незалежності, Реформація розглядається як частина загальноєвропейського розвитку, але з урахуванням локальних особливостей: конфесійної мозаїки України, впливу Унії 1596 р., діяльності протестантських громад у Речі Посполитій та на прикордонних територіях.

Значна кількість джерел — від богословських трактатів, нормативних документів, хронік і свідчень очевидців до візуальних матеріалів та перекладів — дозволяє реконструювати динаміку релігійних конфліктів з різних

перспектив. Зокрема, «95 тез» Мартіна Лютера, булла *Exsurge Domine*, Вормський едикт, постанови Тридентського собору, *Інституції* Жана Кальвіна, англійські переклади Тіндейла чи «Книга мучеників» Джона Фокса формують різноманітний корпус текстів, який не тільки відображає позиції сторін, але й дозволяє оцінювати масштаби суспільного впливу цих рухів. Паралельно візуальні джерела — гравюри Лукаса Кранаха, портрети Генріха VIII чи монастирські хроніки Жанни де Жуссі — дають можливість проникнути у символічний світ Реформації та простежити способи репрезентації влади, віри та пропаганди.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що питання взаємодії релігійних і політичних структур, культурних наслідків релігійних реформ та механізмів нормотворення під час духовних криз є надзвичайно важливими у контексті сучасної Європи, яка продовжує осмислювати власну конфесійну спадщину. У добу зростання інтересу до релігійної ідентичності, проблеми толерантності, свободи совісті та релігійного плюралізму повернення до історії Реформації має не лише академічний, але й суспільно-політичний сенс.

Мета роботи полягає у комплексному аналізі ідейних основ Реформації, діяльності її ключових діячів, механізмів поширення протестантських доктрин, реакції католицької Церкви в межах Контрреформації та вивченні релігійних конфліктів і їх довготермінових наслідків. Завдання дослідження включають:

- систематизацію основних історіографічних підходів;
- характеристику джерельної бази;
- аналіз ключових ідей Реформації;
- вивчення ролі провідних діячів;
- дослідження соціальних, культурних та політичних наслідків;
- узагальнення історіографічних інтерпретацій та вироблення власних висновків.

Об’єкт дослідження — релігійні процеси та конфлікти в Європі XVI–XVII ст., пов’язані з Реформацією та Контрреформацією.

Предмет дослідження — ідейні основи, механізми, діячі та наслідки Реформації й Контрреформації, а також історіографічні підходи до їх інтерпретації.

Хронологічні межі: XVI — середина XVII ст., тобто період від поширення перших реформаційних ідей Мартіна Лютера (1517 р.) до підписання Вестфальського миру (1648 р.), який юридично закріпив конфесійну карту Європи.

Територіальні межі. Основна увага зосереджена на країнах, де процеси Реформації та Контрреформації проявилися найяскравіше: Німеччина та землі Священної Римської імперії, Швейцарія (Цюрих, Женева), Франція та Нідерланди, Англія та Скандинавські королівства, Польща та українські землі у складі Речі Посполитої.

Методологія дослідження представлена у роботі, охоплює хронологічний, порівняльний, проблемно-тематичний, історико-типологічний, ретроспективний та міждисциплінарні підходи — цивілізаційний, культурологічний, герменевтичний, теологічний і феміністський. Такий комплекс дозволяє не лише систематизувати розвиток реформаційних процесів, але й розкрити глибинні механізми соціальної взаємодії, культурних зрушень і політичних трансформацій. Реформація розглядається як взаємопов'язаний процес інтелектуальних, економічних, політичних і релігійних змін, а Контрреформація — як цілісна реакція католицького світу, що поєднувала інституційну перебудову, духовне оновлення, освітні реформи та активну культурну політику.

Наукова новизна полягає у комплексному синтезі різних підходів та інтеграції культурної, політичної та релігієзнавчої перспектив. Робота встановлює зв'язки між освітніми реформами, розвитком друку, формуванням нових моделей влади та культурною конфесіоналізацією, пропонуючи власну інтерпретацію взаємодії соціальних та богословських чинників. Практичне значення полягає у можливості використання матеріалів роботи в академічних

курсах із історії Європи, релігієзнавства, історії культури, конфліктології та соціальної історії.

Практична значущість дослідження

Результати дослідження можуть бути використані: в освітньому процесі при викладанні дисциплін з історії Європи, релігієзнавства, культурології, політології; для підготовки наукових статей, доповідей та подальших дослідницьких робіт; у формуванні міжконфесійного діалогу та розуміння механізмів релігійних конфліктів; як аналітична основа для порівняння історичних і сучасних моделей суспільної трансформації.

Апробація результатів дослідження

Основні положення цієї роботи були представлені на

- Ільченко В. В. Реформація та контрреформація, їхній вплив на сьогодення // Актуальні проблеми історії та археології : регіональний та глобальний вимір: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / редкол.: к.і.н., доц. Н. М. Кузовова (відп. ред.) та ін. Херсон: Вид-во ХДУ, 2025. 233 с.

Структурно кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Така побудова дозволяє послідовно розкрити як теоретичні засади проблеми, так і конкретні історичні приклади, інтерпретації та наслідки. Структура кваліфікаційної роботи відповідає поставленій меті та визначеним завданням.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1 Історіографія проблеми

Німецька та австрійська історіографія XIX – початку XX ст. зазнала впливу панівних наукових шкіл і конфесійних позицій. Найвідомішим представником цієї школи є Леопольд фон Ранке (1795–1886), який у праці «Історія Реформації в Німеччині» уперше ввів у науковий обіг термін «контрреформація» (*Gegenreformation*)¹ і акцентував увагу на необхідності роботи з архівними першоджерелами. Ранке запровадив методологію об'єктивного викладу «*wie es eigentlich gewesen*»² і широко використав дипломатичні листування, хроніки й офіційні документи для відтворення подій XVI ст. Іншим важливим напрямком було тлумачення Реформації у світлі ідеї німецького національного становлення: дослідники вбачали у протестантизмі один із проявів національного духу, а Контрреформацію – як реакцію католицької церкви і Габсбургів на ці процеси.

Водночас австрійські історики (переважно з консервативного, католицького середовища) розглядали Реформацію переважно як фрагмент панівної політики Габсбургів. В австрійській імперії панувала оцінка Реформації як запозиченої «німецької» тенденції³, що поставила під загрозу устої католицизму, а Контрреформація сприймалася як необхідний захист традиційних цінностей. При цьому серед методів аналізу переважали класичні політичні та церковні джерела, а догматичні тлумачення церкви суттєво зумовлювали підходи дослідників. Незважаючи на конфесійний забарвлений характер, німецько-австрійська школа збагачувала тему ґрунтовним аналізом

¹ Ranke L. von. *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1839–1847 URL: https://archive.org/details/bub_gb_WDsVAAAAQAAJ

² Ranke L. von. *Die römischen Päpste, ihre Kirche und ihr Staat im 16. und 17. Jahrhundert*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1834–1836 URL: <https://archive.org/details/BRes0106621>

³ Huber A. *Österreichische Geschichte*. – Wien, 1896 URL: <https://archive.org/details/geschichtesterr01hubegoog/mode/2up>

адміністративних та дипломатичних документів⁴ і заклала основи критичного історіописання Реформації.

У радянській історіографії тема Реформації і Контрреформації розглядалася через призму марксистсько-ленінської ідеології, зокрема у категоріях класової боротьби й історичного процесу переходу від феодалізму до капіталізму. Згідно з класичними марксистськими уявленнями, протестантська Реформація постає як «буржуазна революція» проти влади католицької церкви. Як писав Фрідріх Енгельс⁵, «перша» з великих битв буржуазії проти феодалізму – це так звана Німецька Реформація. Ця ідея була широко сприйнята радянськими істориками: Реформація трактувалася як явище, що ослабило феодальні устої та політичний вплив церкви, а Контрреформація – навпаки, як реакційний «відкат» церкви, спрямований на відновлення втрачених позицій.

Дослідники підкреслювали також соціально-економічні чинники: передусім зростання духу торгівлі, прогрес технології (друкарства) і прагматизм німецького купецтва. Усі ці процеси, на думку радянських істориків, розумілися як об'єктивні передумови Реформації, а прихильники реформи зображувалися як представники містянського плебсу, зацікавленого в промисловому та культурному оновленні. Таким чином, радянська школа вважала Реформацію важливим етапом зламування старої системи, а в Контрреформації – насамперед зосереджувалася на розкритті хижацьких інтересів церкви та дворянства. Результатом такого підходу стала насичена «класова» інтерпретація: реформація – переважно прогресивна, контрреформація – ретроградна (ідейно зумовлена боротьбою проти «буржуазного» прогресу).

У західній історіографії другої половини XX – початку XXI ст. поступово переважає намагання відійти від конфесійних кліше і розглянути Реформацію

⁴ Gindely A. *Geschichte der Gegenreformation in Böhmen.* – Prag, 1879 URL: https://archive.org/details/bub_gb_tAVgAAAAMAAJ

⁵ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині. К.: Політвидав, 1952 URL: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/16239-engels-f-nimetska-selyanska-viyna/>

та Контрреформацію в ширшому соціокультурному контексті. Як відзначають західні дослідники, до 1960-х років історики концентрувалися на великих постатях (Лютері, Кальвіні, Цвінглі тощо) і доктринальному аспекті руху, тоді як «нова соціальна історія» зміщує фокус на масові рухи і повсякденне життя.

Так, Маргарет К. Джейкоб вважає⁶, що в сучасних дослідженнях Реформація постає «величезним культурним переворотом», «соціальним і популярним рухом», багатим на різноманітні прояви Британський історик Джон Боссі (John Bossy) додав⁷, що у цьому періоді змінюється саме уявлення про християнство: воно трансформується з «спільноти, підтримуваної ритуалами», у «систему навчань та інституцій» для католиків і протестантів, а значення гріхів і релігійних практик переосмислюються з соціальної відповідальності на богословське порушення заповідей.

З погляду методології, сучасні західні дослідники (з Англії, США, Франції та інших країн) намагаються урівноважити вплив конфесійних джерел і світської науки. Значну роль відіграли нові методи (соціокультурний аналіз, антропологія релігії, порівняльні студії), що допомагають показати взаємодію політичних, економічних і релігійних чинників. Зокрема, британські історики (наприклад, Діармайд МакКаллох⁸) об'єднують у синтетичних творах досвід різних країн, французькі (як Анрі-Жіру Асперт або Марі-Анн Бурн'є) надають увагу проблемам конфесіоналізації і національних аспектів, а американські (як Джон О'Меллі чи Кеннет Рейллі) працюють над інституційною історією церкви та культурним взаємообміном між конфесіями. Загалом зарубіжна історіографія знаходиться «між конфесією та наукою»: частина істориків зберігає конфесійні орієнтації (католицька чи протестантська школи), тоді як інші слідуєть академічному, секулярному підходу, що прагне нейтралізувати релігійні упередження. Попри різні методологічні підходи, сучасні західні дослідження

⁶ Jacob M. The Cultural Meaning of the Scientific Revolution. New York, 1988 URL: <https://archive.org/details/culturalmeaningo0000jaco>

⁷ Bossy J. Christianity in the West 1400–1700. – Oxford, 1985 URL: <https://archive.org/details/christianityinwe00boss>

⁸ MacCulloch D. The Reformation: A History. London: Penguin, 2003 URL: https://archive.org/details/reformation00diar_0

демонструють сильний інтерес до соціальних наслідків Реформації, до проблем гендеру та повсякденних практик (освіти, побутової релігійності) та до порівняльного аналізу між регіонами.

У пострадянський період українські дослідники прагнуть об'єднати класичні підходи з власним національним досвідом. Сучасні праці з історії Реформації на українських землях (від Січеславщини до Волині і Закарпаття) зазвичай розглядають ці процеси крізь призму національного розвитку: зокрема, вивчаються питання проникнення протестантизму (переважно кальвінізму і лютеранства) серед української шляхти⁹ та міщан, а також роль Унії 1596 року як важливого фактору церковної конфесійалізації. Наприклад, у працях українських істориків¹⁰ початку XXI ст. реформацію в Україні трактують як частину загальноєвропейських тенденцій, але з «національним акцентом» – як один із етапів боротьби української православної традиції за автономію і модернізацію.

Методологічно сучасна українська школа інтегрує вивчення локальних архівних джерел (акти Унії, єзуїтські та братські літописи, реєстри церковних соборів) із порівняльним аналізом інших країн Східної Європи. Зокрема, дослідники намагаються подолати застарілі радянські «класові» чи «партійно-державні» трактування і врахувати не лише конфесійну сторону, а й соціальну, культурну, економічну складові. Такі праці вводять український досвід Реформації і Контрреформації в ширший європейський контекст, висвітлюючи його в рамках загальної історії ранньомодерної Європи. Водночас національні наративи залишаються впливовими: частина авторів наголошує на унікальних рисах української «конфесійної мозаїки» (співіснуванні православ'я, унії й протестантизму), а інші – на аналогіях з історіями Прибалтики або Центральної Європи. Цей синтез «українського та європейського» підходів дає змогу поступово змінити парадигму: уже замість конкуруючих ідеологічно

⁹ Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Rannomoderna_Ukraina_na_perekhresti_tsyvilizatsii_kultur_derzhav_ta_rehioniv.pdf

¹⁰ Плохій С. Походження слов'янських націй. К.: Критика, 2006 URL: <https://www.krytyka.com/ua/books/pokhodzhennya-slovyanskykh-natsiy-domoderni-identychnosti-v-ukrayini-rosiyi-ta>

забарвлених реконструкцій формується різноплановий науковий образ Реформаційної епохи в українському регіоні.

Джерела та методи дослідження: прикладом сучасного переосмислення є методи мультидисциплінарного аналізу (соціологічний, культурологічний, методу порівняльного історичного аналізу) і широке використання архівних матеріалів (літургійні рукописи, кореспонденція, фіскальні книги). Водночас для висвітлення теми привертають увагу класичні праці різних епох (тексти Ф. Енгельса про Реформацію, монографії Ранке, наукові роботи Західних істориків та новітні українські дослідження), що дозволяє відстежити логіку розвитку наративів від традиційних до сучасних. Усі ці напрями формують ґрунтовне фон, на якому українська історіографія Реформації продовжує розвиватися.

Література: основні джерела включають монографії та статті вітчизняних істориків (очищені від ідеологічного тиску радянських часів) та класику західної школи. Зокрема, для розуміння загальноєвропейських процесів важливі роботи МакКаллоха (2003), Джейкоб (2002) і Босі (1983); для радянських штампів – тексти марксистських теоретиків («Соціалізм: утопія чи наука?») і шкільні підручники. Українські ж історіографічні огляди та монографії останніх десятиліть акцентують увагу на особливостях регіональної церковної історії, національно-культурних відмінностях та взаємозв'язках Реформації з освітнім та політичним розвитком Київської Русі-України.

1.2. Джерельна база

Джон Фокс (John Foxe), *Actes and Monuments* (1563)¹¹ – англійська хроніка-притча часів Єлизавети I, присвячена мучеництву протестантів (включаючи континентальні події й махновські записи). Фокс зібрав свідчення очевидців, документи та попередні історії, аби показати «звільнення істини» від католицького «рабства». Це видання (звана «Книга мучеників») свого часу стала однією з найвпливовіших праць у протестантській Англії – «протягом

¹¹ Foxe J. *Actes and Monuments*. London, 1563 URL: <https://www.exclassics.com/foxe/foxe1pdf.pdf>

понад 300 років впливала на культуру, політичні погляди та релігію Англії сильніше за будь-яку іншу, крім Біблії». Фоксова наративна конструкція скеровувала уявлення англійських реформаторів про релігійні конфлікти (озвучуючи причини переслідувань і героїзуя протестантських мучеників).

Жанна де Жуссі (Jeanne de Jussie), Коротка хроніка бідних кларисьок Женеви (1535, опублікована 1611)¹² – записована колишньою черницею-жінкою Клари Жанною де Жуссі (1484–1556), яка спостерігала за перетвореннями в Женеві під час приходу Жанна Кальвіна. У хроніці викладено погляд католицької групи на захоплення монастиря реформаторами, описано насильницький розпуск конвенту. Авторка наполягає, що сестри монастиря тримали «проти своєї волі» і «служать Сатані», спростовуючи ідеалізовану «Тріумфальну» картину Реформації, яку зазвичай подають самі реформатори. Як відзначає історик Джошуа Марк, свідчення Жуссі «спростовують поширений погляд про Реформацію як тріумф істини над єрессю», показуючи реальність конфлікту та протистояння громад Женеви.

Мартін Лютер (Martin Luther), 95 тез (1517) – неофіційний наративний плакат (спочатку латинською) про продаж індульгенцій, що започаткував конфронтацію. У тезах Лютер виклав хроніку богословського конфлікту католицької практики спокути і власне бачення виправдання. Наприклад, теза 21 проголошує, що «проповідники індульгенцій помиляються, коли твердять, що людина звільняється від усіх кар та спасається за допомогою папських індульгенцій». Цей публічний текст став каталізатором Реформації і вважається важливим джерелом для розуміння її початку з реформаторського погляду. Він фіксує катехизаційний конфлікт безпосередньо «з перших вуст» самого Лютера, будучи одночасно і аргументом богословським, і історичним свідченням кризи католицької доктрини.

¹² Jussie, Jeanne de. Le Levain du Calvinisme. Genève, 1611 URL: https://books.google.com.ua/books/about/Le_levain_du_calvinisme_ou_le_commenceme.html?id=DVmKDAJeSx8C&redir_esc=y

Булла *Exsurge Domine*¹³ (Лев X, 15 червня 1520) – офіційний папський документ, що засудив погляди Лютера. У тексті були жорстко оголошено: «Ми засуджуємо, проклинаємо і цілком відкидаємо книги та всі писання [М. Лютера], що містять згадані помилки, ... і наказуємо, щоб їх вважали повністю засудженими, відкинутими та проклятими». Цей нормативний акт став першим кроком Церкви у придушенні Реформації, формально окресливши лютеранство як єресь. Булла забороняла вірним читати чи поширювати праці Лютера під страхом відлучення, закріплюючи конфлікт як церковно-юридичний прецедент (після попередніх вимог Лютера відповісти на закиди).

Вормський едикт¹⁴ (Карл V, 1521) – рішення Імператорського сейму в Вормсі, яке оголосило М. Лютера «вічним єретиком» і заборонило його вчення. Едикт підтвердив санкцію проти поширення лютеранських текстів у Священній Римській імперії. Цей правовий акт підтвердив позицію папської булли про необхідність засудження реформи, надавши їй силу світської влади (Лютер тимчасово втік).

Аусбурзька сповідь віри¹⁵ (Філіп Меланхтон і співавт., 1530) – офіційна декларація лютеранської Церкви перед імператором. В роботі містяться догматичні формули («*Solus Christus*», «*simul iustus et peccator*» тощо) і викладені невідступні пункти віри. Сповідь стала основним нормативним документом протестантської конфесійної ідентичності; хоча сама по собі не є указом конфлікту, вона вплинула на конфронтацію через чітку систематизацію розбіжностей.

Собор у Тренті (1545–1563)¹⁶ – східчання католицьких контрреформістських рішень. У своїх декретах собор виклав доктрину Церкви щодо ключових питань – аж до формальних анафем на деякі протестантські положення. Зокрема, в Декреті про оправдання собор постановив викласти «істинне і спасительне вчення про оправдання, яке Христос навчив...» і

¹³ Pope Leo X. *Exsurge Domine*. Rome, 1520 URL: <https://www.papalencyclicals.net/leo10/l10exdom.htm>

¹⁴ Karl V. Wormser Edikt. 1521. URL: <https://archive.org/details/dokumentezurcaus0041unse>

¹⁵ Die Confutatio der Confessio Augustana vom 3. August 1530 URL: <https://archive.org/details/dieconfutatioeder0000unse/mode/2up>

¹⁶ Catechismus romanus 1563. URL: https://archive.org/details/bub_gb_Oow_AAAAcAAJ

категорично «заборонив будь-кому відтепер вірити, проповідувати чи навчати інакше, ніж викладено в цьому декреті». Це положення відображає протиставлення католицького богослов'я протестантському та підкріплює ієрархічний характер Церкви у боротьбі з реформою.

Вестфальський мир (1648) – низка мирних договорів, які формально завершили Тридцятирічну війну. Хоча це не «церковний» документ, він мав нормативний характер щодо конфесійних питань. Згідно з умовами миру, розширюються умови Аусбурзького миру: у Священній Римській імперії визнаються три офіційні віровизнання – католицизм, лютеранство і кальвінізм. Мир також гарантував вільну практику для протестантських меншин («принаймні приватне богослужіння, свободу сумління та право еміграції»). Таким чином Вестфальський договір надав статус конфесійно нейтрального врегулювання, утверджуючи принцип політичної толерантності як імовірний наслідок конфліктів.

Мартін Лютер, Про християнську свободу (1520)¹⁷ – богословський трактат, у якому висвітлено доктрину оправдання вірою. Тут Лютер проголосив знаменитий афоризм: «християнин – найбільш вільний володар із усіх, ні від кого не залежить; водночас [...] найбільш покірний слуга всіх і підлеглий усім». Цей твір розділяє внутрішню свободу християнина від зовнішніх релігійних приписів і підкреслює, що «гергетичний гріх» долається не виконанням Закону, а дарованою благодаттю. Таким чином Лютер формалізував теологічне ядро протестантства (соля фіде), у супротив канонічному підходу.

Жан Кальвін, Інституція християнської релігії¹⁸ (1536) – головний систематичний трактат реформаторської теології. Книга узагальнювала реформатську доктрину (накладання суворої морально-соціальної дисципліни, суверенність Божої волі у спасінні тощо) та розбудовувала основу

¹⁷ Luther M. Von der Freiheit eines Christenmenschen 1520. URL: <https://web.archive.org/web/20120303210759/http://gutenberg.spiegel.de/buch/270/6>

¹⁸ Кальвін Ж. Інституція або Навчання християнської релігії. Атланта-Торонто 1986. URL: <https://litdiaspora.org.ua/religijna-literatura/16075-kalvin-i-institutsiia-abo-navchannia-hristiianskoyi-religiyi/>

кальвіністського богослов'я. Інституцію часто використовують як джерело принципів протестантського обряду (наприклад, розглядає Всесвіт та Богослужіння). Хоча ми не наводимо прямої цитати, вона має вирішальне значення для розуміння протестантських богословських суперечок і ідеологічного підґрунтя конфлікту.

Катехизм Римської церкви¹⁹ (Катехизм, опублікований за наказом римського Католицького собору, 1566) – узагальнений навчальний твір католиків після Тридентського собору. Поширена назва «Катехизм Кардинала Борромео» – за автором головного редактора тексту. У цьому виданні систематизовано католицьке вчення, відповіді на протестантські заперечення і реформи (зокрема, відтворено трентські постанови у зрозумілій формі). Як нормативний підручник воно стало ключовим джерелом католицької контрреформаційної доктрини.

Роберт Беллармін, Диспутації (спори) з протестантами (1597–1598) – представник італійського католицизму, кардинал Беллармін видав багатотомну працю «Disputationes de controversiis»²⁰, присвячену запереченню протестантських тверджень. Він аргументував позицію Триденту і розробляв контраргументи по кожній доктрині реформаторів. Цей твір служить зразком католицької полеміки, що безпосередньо спрямована на полемічне підкорення протестантських догм, та містить численні посилання на літописні і церковні джерела.

Портрет М. Лютера як августиніанського монаха²¹ (1523 р., Лукас Кранак Старший) (див. Додаток 1). Ця масляна мініатюра (зберігається в Музеї євангельської історії, Ерфурт) відтворює Лютера в часи, коли він був ченцем. Іконографія зображує реформатора в звичному одязі, наголошуючи на його особистому світі; подібні портрети створювалися на замовлення реформаторів.

¹⁹ Катехизм Римської церкви. 1566. URL: <https://web.archive.org/web/20140309054819/http://catechismus.org.ua/>

²⁰ Bellarmini R. Disputationes Roberti Bellarmini Politiani, S.R.E. cardinalis de controuersiis christianae fidei aduersus huius temporis haereticos, quatuor tomis comprehensae 1599. URL: https://archive.org/details/bub_gb_CYhfGhPyoSvC

²¹ Лукас Кранак старший, Портрет Лютера, як августиніанського монаха, 1523. URL: <https://www.wikiart.org/uk/lukas-kranakh-starshiy/portrait-of-martin-luther-as-an-augustinian-monk>

Як джерело, цей портрет дає візуальний образ Лютера й настрою конфлікту (показуючи його молодим, задумливим і «звичайним» на відміну від багатства ієрархів), а також демонструє пропагандистський ефект мистецтва: образи реформатора використовувалися для поширення ідей Реформації серед населення.

Портрет Генріха VIII (Ханс Гольбейн Молодший, 1537)²² (див. Додаток 2). Олійна картина короля Англії Генріха VIII у пишних шатах демонструє монаршу владу. Хоча художник не висвітлює прямо релігійний конфлікт, цей портрет опосередковано ілюструє політичну сторону Реформації: Генріх VIII саме санкціонував «англіканську» версію Реформації (Розрив із Римом та Акт про верховенство 1534). Як джерело «конфігурації влади», картина візуально підкреслює могутність монарха, що відстоює власну релігійну політику. Такі портрети використовувалися для формування публічного іміджу володаря (і через це віддзеркалюють взаємозв'язок релігії і держави).

Лукас Кранх Старший, «Закон і благодать» (1529)²³ (див. Додаток 3) – гравюрна алегорія, що стала типово лютеранським «візуальним покликанням». На ній ліворуч зображено правове спасіння (суворі праведники та диявол під ногами, «Закон» з крикливим дияволом), а праворуч – благодать: мертвий Ісус, що дарує життя, та воскреслий зі світлом. Така ілюстрація «двовимірного» спасіння акцентує основну ідею реформаторів: закон («сувора заповідь») сам по собі не може привести до спасіння, тоді як Євангеліє (благодать) достатнє для прощення гріхів. Панелі «Закон і Євангеліє» наочно пояснюють лютеранську позицію про недостатність Закону для спасіння вірою. Як візуальне джерело, ця гравюра (і подібні надруковані ілюстрації) надає нам символічні образи богословського конфлікту: вона пояснює іконографію протестантського спасіння та засвідчує, що Реформація включала в себе не лише тексти, а й

²² Ханс Гольбейн молодший, Портрет Генріха VIII, 1540. URL: <https://www.wikiart.org/uk/gans-golbayn-molodshiy/portret-genrikha-viii-1540>

²³ Лукас Кранх старший, Закон і благодать, 1529. URL: <https://www.wikiart.org/uk/lukas-kranakh-starshiy/law-and-grace-1529-1>

потужні масові візуальні меседжі (широко розповсюджені копії таких гравюр служили апологетикою лютеранства).

Німецький переклад Біблії Лютера²⁴ – Новий Заповіт (1522) і повний текст (1534). Це одне з ключових видань Реформації: перший майже всеохопний Євангелієвий текст німецькою, прямий переклад із грецької. Переклад Лютера зробив Святе Письмо доступним широким верствам, прискоривши релігійну самосвідомість народу. Як зазначають дослідники, ця Біблія «сприяла формуванню сучасної німецької мови» і навіть «вплинула на англійські переклади через Вільяма Тіндлея». Завдяки широкому друку (вже 1523–1525 рр. відбулось кілька тисячейних тиражів), праця Лютера також сприяла підвищенню грамотності і самоідентифікації німців – важливим наслідком релігійного конфлікту стала масова читаність «Священного тексту».

Вільям Тіндейл, англійський переклад Нового Заповіту²⁵ (1525) – перший повний переклад новозавітних текстів англійською та одночасно друкований. Тіндейл, захоплений лютеранськими ідеями, хотів викласти Євангелією мовою «простих людей», що викликало широкий спротив католицького клейму. Його друковане видання (багаторазово перевидаване) заклало основу англійської реформації – популяризувало ідеї протестантизму і вплинуло на майбутні державні переклади Біблії (надалі в епоху Єлизавети видання Великої Біблії 1539 чи Байбл Реверенду від Френсиса 1560). Як наслідок, переклад Тіндейла став вузловим елементом релігійної пропаганди, що культурно нагнітало конфлікт між Римом і Англією.

Друковані памфлети і брошури – численні пропагандистські брошури обох сторін. З протестантських прикладів можна згадати, наприклад, різкі листівки самого Лютера (*«Проти вбивчих, злодійських юрт»*²⁶ 1525), в яких він засуджував селянські повстання, або популярні релігійні діалоги. Памфлети

²⁴ Luther M., Luther Bibel, 1534. URL: <https://bible.by/lb-1545/>

²⁵ Tindale W. English translation of the New Testament, 1525 URL: <https://web.archive.org/web/20190124190632/https://www.studylight.org/desk/?l=en&query=Matthew+1§ion=2&translation=tyn&oq=Matthew&new=1>

²⁶ Wider die mörderischen und räuberischen Rotten der Bauern, 1525. URL: <https://www.bavarikon.de/object/bav:BSB-CMS-0000000000001504>

могли передавати новини — наприклад, звіти про католицькі собори чи протестантські зібрання — і формувати суспільну думку. Таким чином друкована преса Реформації служила оперативним джерелом інформації та ідеології: вона не лише поширювала богословські тези, а й безпосередньо впливала на сприйняття конфлікту.

Видання Біблії та літургійних текстів різними мовами – забезпечували національне вираження релігії. Окрім Лютера і Тіндейла були і інші переклади різних книг Біблії, що друкувалися у великих накладах. Крім того, друковані служебники та катехизми (наприклад, першодруки католицьких мес на національних мовах або кальвіністські книги молитов) також відображали конфлікт через призму мови: поява релігійних книжок рідною мовою вважалася одним із ключових результатів Реформації.

Джерела: Першоджерела різного типу – хроніки, булли, богословські праці, гравюри, переклади Біблії – є безцінним масивом матеріалу. Кожен з названих прикладів дає унікальне бачення релігійних конфліктів: хроніки й свідчення (напр. Ж. де Жуссі, Дж. Фокс) зберігають деталі суспільної динаміки конфлікту; нормативи (напр. *Exsurge Domine*, Тридентський декрет) демонструють офіційну реакцію та правову основу протистояння; теологічні тексти (напр. праці Лютера чи Борромео) показують ідеологічне обґрунтування обох сторін; візуальні зображення і гравюри ілюструють символічні аспекти боротьби (як-от ідеї закону і благодаті); а переклади Біблії і памфлети ілюструють, яким чином конфлікт поширювався масами та закріплювався в культурі (власні мовні традиції, освітні реформи тощо). Усі ці джерела разом творять багатий контекст для історіографії Реформації та Контрреформації, дозволяючи дослідникам реконструювати не лише події, а й суспільні настрої та доктринальні суперечки того часу.

1.3 Методологія та методи дослідження

Історичні методи дають змогу системно вивчати події Реформації й Контрреформації, встановлюючи причинно-наслідкові зв'язки та узагальнюючи фактологію. Зокрема, хронологічний метод передбачає розгляд історії у часовій послідовності. Як зазначено в методології історії²⁷, історичний метод – це «метод дослідження, заснований на вивченні виникнення, формування та розвитку об'єктів у хронологічній послідовності». Такий підхід допомагає відстежити етапи Реформації (від Лютерових 95 тез 1517 р. до Тридентського собору) чи Контрреформації та прослідкувати за розвитком конфлікту в часі. Хронологічне упорядкування фактів дозволяє історикам простежити, як одна подія чи реформа логічно витікають з попередніх, й ув'язати ходу конфлікту з більш широким контекстом європейської історії.

Порівняльний метод дає змогу аналізувати схожості та відмінності між різними регіонами чи традиціями. Як пояснюють дослідники²⁸, «порівняльно-історичний метод – спосіб дослідження, що дає змогу шляхом порівняння встановити схожість і відмінність між історичними явищами, що вивчаються»²⁹. У контексті релігійних конфліктів ранньомодерної Європи це означає, наприклад, порівняння того, як протистояння протестантів і католиків розгоралося у різних країнах (Німеччині, Франції, Англії, Польщі тощо). За допомогою порівняльного методу дослідники виявляють спільні закономірності (наприклад, поширення насильства в умовах державоцентризму) та регіональні особливості (особливості шведської чи італійської Реакції) у перебігу Реформації і Контрреформації. Порівняння дозволяє встановити, чому в одних державах релігійні зміни відбулися мирно, а в інших – привели до війни (приклади: Англійська Реформація vs. Нідерландська війна за незалежність), тим самим глибше інтерпретувати складні процеси того часу.

²⁷ Carr E. H. What Is History? London, 1961. URL: <http://103.203.175.90:81/fdScript/RootOfEBooks/E%20Book%20collection%20-%202025%20-%20A/CSE%20%20IT%20AIDS%20ML/What%20is%20History%20-EH%20Carr.pdf>

²⁸ Bloch M. Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien. Paris, 1949. URL: https://classiques.uqam.ca/classiques/bloch_marc/apologie_histoire/apologie_histoire.html

²⁹ Skocpol T. States and Social Revolutions. Cambridge, 1979. URL: <http://drmalik.atw.hu/RM/skocpol.pdf>

Проблемно-тематичний метод концентрується на окремих проблемах або темах, актуальних для досліджуваної епохи. Замість суто хронологічного викладу історик вибирає певну проблему (наприклад, «соціальне підґрунтя релігійних війн» або «роль книжкової справи в розповсюдженні протестантських ідей») і досліджує її наскрізно. Прикладом може бути вирішення істориком питання конфлікту між церковною та світською владою: у межах проблемно-тематичного підходу формулюється низка ключових запитань і на них шукаються відповіді на матеріалі різних документів і обставин. Цей метод дозволяє поглиблено проаналізувати важливі тенденції та взаємодії (наприклад, тему «церковних реформ» чи «гуманістичних впливів» на Реформацію) і таким чином відновити цілісну картину явищ без уваги до формальної хронології.

Історико-типологічний метод базується на класифікації явищ за типологіями. Застосовуючи цей метод, історики виділяють типи структур чи процесів і порівнюють їх. У контексті Реформації-Контрреформації можна говорити про типовий конфлікт між державою та церквою, тип регіональної релігійної війни чи тип релігійної реформи. Наприклад, розрізняють «літургійну» Реформацію (зміна культових практик), «цілісну» Реформацію (зміну всіх аспектів суспільного життя) та «політичну» Реформацію (ініційовану державою). Побудова таких типологій допомагає порівняти, скажімо, сталінізм проти марксистського корпусу, або католицькі держави vs протестантські, за визначеними параметрами. Методи типологізації дають змогу знайти загальні риси в різних регіонах Європи та пояснити, чому в одних місцях конфлікт набув структурованої форми (наприклад, Англійська Церква), а в інших призвів до анархії чи кровопролиття.

Ретроспективний метод («ретроспекція») передбачає використання джерел та ідей пізніших епох для аналізу попередніх. Олоф Карсвалл зауважує, що ретроспективний метод часто плутають з протилежним до нього: «ретроградним» методом (коли новіші джерела описують попередні події). За ретроспективного підходу застосовуються саме старіші джерела для

інтерпретації більш пізнього періоду. Наприклад, історик може використовувати свідчення чи трактати XVII століття, щоб пояснити початок Реформації XVI століття, вважаючи, що події ранніх реформ зрозуміліші у світлі подій пізніх років. У дослідженні релігійних конфліктів це може означати аналіз церковних хронік або звітів Контрреформації, написаних уже після подій, щоб реконструювати початкові причини розколу й реакцій Церкви. Ретроспективний метод допомагає вичленувати довготривалі наслідки: наприклад, розглядаючи, як Папська держава чи протестантські князівства пояснювали конфлікти через десятиліття, історик може по-новому інтерпретувати те, що відбувалося раніше.

Вивчення Реформації й Контрреформації набуває глибини завдяки міждисциплінарним підходам, що доповнюють традиційні історичні методи.

Цивілізаційний підхід концентрується на вивченні широких культурно-історичних систем. Як зазначено, цивілізаційний підхід «характерний акцентуванням уваги на факторах, що пов'язані з діяльністю суб'єкта історичного процесу (культура, свобода особистості, техніка тощо, інтелектуальна діяльність, роль у суспільстві)». У дослідженні релігійних конфліктів це означає розгляд Реформації як явища, що вплинуло на форму світогляду цілого Заходу. Цивілізаційний підхід дозволяє порівнювати, наприклад, «західноєвропейську» християнську цивілізацію (переважно латинського обряду) з іншими (православною, ісламською) й оцінювати, як Реформація вплинула на становлення «західного» культурного комплексу (освіта, наука, мова). За такого погляду Реформація розглядається як складова широкого цивілізаційного процесу – повернення до античних ідеалів, що трансформувалося в централізацію влади й національні держави, змінила спосіб будування суспільного порядку.

Культурологічний (культурно-історичний) підхід зосереджується на аналізі культурних феноменів та ментальностей. Історик використовує знання з історії культури, літературознавства, мистецтва, аби зрозуміти як зміна релігійних ідей впливала на повсякдення людей. Наприклад, культурологічний

аналіз може виявити, як іконоборство під час Реформації або оновлення церковних обрядів вплинуло на зміну символіки в суспільстві. Цей підхід вимагає залучення джерел, що виходять за межі чисто політичних документів – тексти проповідей, церковних статутів, літературні твори, ілюстрації, які відображають світосприйняття епохи. Застосовуючи культурологічний метод, дослідник може виявити, як наприклад поява перекладеної Біблії спричинила культурну революцію (залученість населення до читання, письмо на національних мовах) та зміну ціннісних орієнтирів.

Герменевтичний підхід означає інтерпретацію текстів і явищ із поглибленим тлумаченням змісту. У контексті релігійних конфліктів застосовується інтерпретація богословських текстів, проповідей, літургій, катехизмів та навіть свідомих історичних оповідань. Метою герменевтики є з'ясувати внутрішнє значення релігійних ідей і мотивацій суб'єктів. Наприклад, через герменевтичний аналіз текстів Лютера чи Тридентських постанов історики намагаються відчувати, що саме підштовхувало реформаторів та католицьку ієрархію до конфлікту. Такий підхід також допомагає інтерпретувати пізніші свідчення (щоденники, листування), розкриваючи приховані або перенесені смисли (символіку, іронії, політичні натяки).

Теологічний підхід передбачає врахування богословських концепцій як рушійної сили подій. При цьому історик використовує знання з теології, аналізує догмати, школи та богословів, оцінюючи, як власне зміни у віросповіданні впливали на політику й суспільство. Наприклад, аналізуючи ідеї Тридентського собору чи кальвіністську доктрину, дослідник пояснює, чому певні течії привели до розколу (наприклад, питання оправдання вірою). Такий підхід допомагає реконструювати логіку церковних дебатів, встановити, що саме саме теологічні переконання спонукали монархів на протистояння Церкві чи навпаки – на ревізію традицій.

Феміністський підхід звертає увагу на гендерні аспекти конфліктів. Він акцентує роль імен жінок, аналізує, як релігійні зміни впливали на статус жінки. Як зауважують дослідниці, феміністська історіографія «має на меті

реабілітувати імена [жінок-авторок], а також змінити усталені уявлення про те, що саме писали жінки». У дослідженні Реформації та Контрреформації це означає, зокрема, пошук та врахування жіночих джерел (документів, листів, хронік) та аналіз ролей, які відігравали жінки (монахині, шлюбні переговори, спонсорки культури). Наприклад, широка скафандра реформаторів (від Лютера до генуезців) включала і паніства, і аристократок, чий вплив досі недооцінений. Феміністський підхід також підкреслює, що Реформація сприяла змінам у сфері освіти жінок, оскільки реформаційні рухи пропагували читання Біблії для усіх, що сприяло «покращенню грамотності та освіти жінок». Водночас конфесіональні норми часто підкреслювали роль матері і дружини (заборона для жінки бути вчителем церкви), і феміністський аналіз ставить під сумнів такі обмеження, показуючи, наприклад, змішане ставлення до жінки в пропагандистських текстах.

Хронологічний підхід на практиці дає структуровану послідовність подій³⁰. Історик складає часову лінію Реформації – наприклад, фіксує дату виголошення 95 тез (1517), дати знакових соборів і воєн, створюючи цілісну картину. Такий метод використовується при складанні синоптичних таблиць конфліктів, де події впорядковуються за датами. Хронологічний аналіз допомагає, зокрема, встановити, як розвиток конфронтації в Німеччині вплинув на рішення європейських монархів (наприклад, кардинальські легати використовували німецький досвід для підготовки Триденту). Також він забезпечує основу для інтерпретації: знаючи, що подія X сталася після Y, дослідник може пояснювати X як реакцію на Y (наприклад, Перший Східно-Французький релігійний мир 1559 р. вважається прямим наслідком Варфоломійської ночі 1572 р.).

Порівняльний метод дозволяє, наприклад, одночасно розглядати Реформацію в різних країнах. Історики порівнюють процес навернення католицьких церков в Англії, Швеції та Німеччині, виявляючи спільні закономірності (наприклад, заохочення освіти та партійна боротьба між

³⁰ Ginzburg C. *The Cheese and the Worms*. Baltimore, 1980. URL: <https://memoof.me/download/292/pdf/292.pdf>

конфесіями) і локальні відмінності (англійський королівський контроль vs. німецькі князівські автономії). У застосуванні до джерел це може означати аналіз документів із двох країн однієї епохи. Наприклад, щоб зрозуміти реакцію католицизму на протестантські виклики, історик може порівняти катехизми або канони соборів різних країн. Таке порівняння допомагає коригувати інтерпретацію: якщо дві різні церкви приймають схожу позицію, це може говорити про спільну тенденцію, а не лише локальну.

Проблемно-тематичний метод наводить приклад: дослідник, який вивчає релігійні війни, визначає тему «релігійні війни в імперії Габсбургів» та збирає дані про причини, хід і наслідки саме цих воєн. Він працюватиме не з суцільною хронологією, а з проблемними питаннями – що стало джерелом конфліктів (політичні розбіжності чи релігійні суперечки), якими стали мирні домовленості та їх інтерпретація в різних джерелах. Цей метод допомагає глибоко аналізувати окремі аспекти (напр., питання «ренесансна людина в католицькій Європі» у контексті Конгрегації дозвільників) і якнайповніше розкрити певний аспект конфлікту, інтегруючи джерела з різних регіонів і часових відрізків.

Історико-типологічний метод можна застосувати для групування конфліктів чи реакцій. Наприклад, історик може виокремити типи релігійних війн (інституційний конфлікт держава–церква, соціальний повстанський рух з релігійними гаслами, міждержавний конфлікт з релігійною складовою тощо) і віднести реальні події до цих типів. Потім порівнювати різні війни за загальними ознаками: скажімо, оцінити, в яких випадках мета була політичною, а коли конфлікт «заливався» богослов'ям. Крім того, історико-типологічний метод використовується для класифікації джерел: наприклад, виділення «пропагандистських листів» проти «офіційних декретів» дозволяє бачити типові схеми взаємодії сторін. Таким чином події Реформації трактуються через типи: кожен епізод конфлікту порівнюється з уже встановленими типами подій, що допомагає вибудувати узагальнення.

Ретроспективний метод практично застосовують, наприклад, коли історики аналізують пізніші інтерпретації подій для відновлення давніших. У дослідженні Реформації це може означати аналіз історичних праць XVII–XVIII ст. (наприклад, хроніки послідовників контрреформації чи протестантських свідків), в яких події XVI ст. описані вже через призму дотику до результатів. За допомогою таких «пізніших» джерел реконструюють первісні мотиви: якщо пізні джерела сприймають певний аспект подій (скажімо, втручання іноземних держав) особливо значущим, дослідник перевіряє це на первинних документах. Карсвалл наголошував, що ретроспективний метод – це коли «старіші джерела використовують для інтерпретації більш пізнього періоду». Наприклад, аналіз оповідань про процеси над єретиками (які писалися відразу після подій) допомагає реконструювати картину вже давно минулих гонінь. Також даний метод вживають при вивченні пам'яті про Реформацію – як пишуть історики-пізніше, щоб побачити, що саме попередні покоління вважали ключовим.

Міждисциплінарні методи часто комбінуються з аналізом конкретних подій. Цивілізаційний підхід, наприклад, дає змогу оцінити зміну цивілізаційного ладу: дослідники порівнюють Європу до Реформації та після неї, використовуючи дані з антропології, археології та економічної історії³¹. Вони аналізують, як поширення книгопринтингу і перехід до національних мов змінили культурні норми (культурологічний підхід). Герменевтика застосовується при аналізі виступів проповідників або трактатів: наприклад, тлумачення метафор Лютера чи аналіз діалогу між богословами допомагає зрозуміти їхню мотивацію. Теологічний метод видно в роботі істориків, які розшифровують суть догм, наприклад, зіставляючи Аугсбурзький і Тридентський символи віри, щоб простежити теологічний розкол.

Феміністський метод надає конкретні приклади використання. Він вимагає звернути увагу на жіночі джерела та ролі. Наприклад, аналіз освіти показує, що Реформація сприяла «покращенню грамотності та освіти жінок». Із джерел

³¹ Skinner Q. *The Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge, 1978. URL: Skinner Q. *The Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge, 1978.

відомо, що шведський церковний статут 1571 р. зобов'язував навчати дівчат разом з хлопцями, що є яскравим прикладом нового підходу до жінок у протестантських країнах. Феміністський погляд також звертає увагу на те, як вважали освяченим ролі матері і дружини – перетворення колишніх черниць на дружин священників чи аристократів показує, що заборона нести активну богословську роль формалізувалася. У сучасних дослідженнях застосування цього методу виражається у вивченні щоденників і листів жінок, які демонструють альтернативні перспективи Реформації (наприклад, роль Катаріни фон Бори як символічного реформування родини). Таким чином феміністський підхід не тільки відтворює забуті жіночі голоси, а й допомагає реконструювати події Реформації з нових ракурсів, розкриваючи, що інтереси жінок не обмежувалися лише суто «жіночими» темами.

Інтерпретація джерел і реконструкція подій нерідко поєднує різні методи. Наприклад, щоб відтворити перебіг Концилю XVXXX (Центральноєвропейського собору), дослідник може відтворювати його в хронологічному порядку, проблемно-тематично виокремлюючи ключові дискусії (причини розколу церкви), а потім порівнювати з аналогічними подіями (наприклад, з Генуезькою реформою). У практиці дослідження Реформації вчені поєднують методи: одні використовують хронологічний наратив для загальної картини, інші – аналізують тематичні групи (війни, реформи, повстання) або типологічно порівнюють конфесії. Крім того, герменевтичний та теологічний підходи дозволяють збагатити ці реконструкції – вони дають інтерпретативний фундамент для розуміння самого змісту подій, коли історик звертається до змісту джерел (речей, промов, листів) і враховує, що вони означали для contemporaries.

У комплексі застосування цих методів робить дослідження Реформації/Контрреформації більш цілісним і обґрунтованим. Наприклад, історик П.Х. Янг стверджував, що без залучення культурологічного та цивілізаційного підходів дослідник може втратити загальну картину суспільних

змін. Тим самим методологічний апарат дає змогу не лише описати ряд подій, а й пояснити їх причини, контекст та наслідки в умовах ранньомодерної Європи.

Джерела: базуючись на основній літературі з історії та методології (серед них згадки науковців про хронологічний і порівняльний метод), а також сучасних публікаціях про цивілізаційні та феміністські підходи. Ці методологічні інструменти широко згадуються у сучасних дослідженнях реформаційної тематики та доповнюються прикладним аналізом поданих вище прикладів.

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК РЕФОРМАЦІЇ: ІДЕЇ, ДІЯЧІ, ПОШИРЕННЯ

2.1. Богословська основа і ключові ідеї

У цьому підрозділі зосереджуємося на основних богословських положеннях, що стали ядром ідейних суперечок Реформації, — зокрема на доктрині оправдання (*sola fide*)³², на статусі Писання та церковної традиції, на ролі таїнств і практиці індульгенцій. Далі подається порівняльний аналіз трьох центральних протестантських течій — лютеранства, кальвінізму та англіканства — аби показати як нюанси доктринального розвитку спричиняли різні практичні й політичні наслідки.

Доктрина оправдання (лат. *iustificatio*) є центральною для реформаторського богослов'я³³. Термін *sola fide* — «тільки вірою» — конденсує заперечення реформаторів проти домінуючої в католицизмі догми, згідно з якою виправдання перед Богом здійснюється через поєднання віри, сакраментальної участі й добрих діл. Для реформаторів спасіння є передусім даром Божої благодаті, який людина приймає через віру; діла слугують виявом, а не підставою чи причиною оправдання.

Суть *sola fide* можна подати у кількох тезах:

1. Оправдання — акт Бога, а не результат людських заслуг: людина «приймає» праведність не завдяки власним ділам, а через довірливу віру в діло Христа (його жертву та виправдання).

2. Віра є прийняттям божественної обіцянки, а не просто інтелектуальним схваленням; вона включає внутрішню довіру, яка приносить плоди (діла), але сама по собі є засобом оправдання.

³² Luther M. Von der Freiheit eines Christenmenschen. Wittenberg, 1520. URL: https://evangelischer-bund.de/wp-content/uploads/2022/03/Freiheit_PDF.pdf

³³ Luther M. Disputatio de iustificatione. 1536. URL: <https://oxfordre.com/religion/display/10.1093/acrefore/9780199340378.001.0001/acrefore-9780199340378-e-285?d=%2F10.1093%2Facrefores%2F9780199340378.001.0001%2Facrefores-9780199340378-e-285&p=emailAk6aN0Z8Z3c5Q>

3. Діла не є суперечливими — вони мають моральне та етичне значення, але вони вже підпадають під категорію плодovitості віри, а не механічного «зарахування» людини до спільноти спасених.

У богословському протистоянні XVI ст. питання оправдання виступало осовим — воно торкалося не тільки теорії спасіння, а й уявлень про владу церкви, роль священика, сенс богослужіння і практики (зокрема індульгенцій). Лютер, наприклад, формулював це як фундаментальну кризу: «якщо людина може купити собі милість, то на якій підставі Бог її дає?»³⁴ — і вважав, що індульгенції підривають саму суть Євангелія. Для РКЦ у відповідь Тридентський собор підкреслив, що віра співпрацює з благодаттю і добрими ділами у процесі оправдання, тим самим зберігаючи сакраментальний і церковний контекст проголошення спасіння.

Питання джерела богословського авторитету лежить в основі протистояння «*sola scriptura*» — «тільки Писання» — і традиціоналістського підходу католицької церкви.

Позиція реформаторів³⁵ (*sola scriptura*):

- Реформатори стверджували, що Святе Письмо є найвищим і останнім критерієм віри й практики. Писання — автономне джерело бого-відання, яке має пріоритет над людською традицією, якщо остання входить у суперечність з явленням Божим у Біблії.

- Практичним наслідком стало прагнення зробити Писання доступним народам (переклади, національні богослужіння), що скидало монополію на тлумачення з латини й римської ієрархії до умовної «суспільної інтерпретації» (через проповідь, місцеві консисторії тощо).

- Герменевтика реформаторів клопотала за буквальне й граматико-історичне читання тексту, але з розумінням спасенної установки Євангелія.

Позиція католицької традиції:

³⁴ Luther M. Lectures on Romans. 1515–1516. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/002096435300700206>

³⁵ Luther M. An den christlichen Adel deutscher Nation. 1520. URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/luther1520>

- Католицька церква трималася принципу «Писання і Традиція»³⁶ в унісоні з магістеріумом (учительським авторитетом церкви). Традиція (усна та письмова) розглядалася як носій апостольського авторитету поряд із Писанням.

Це означало, що тлумачення авторитету і догматів здійснюється не індивідуально, а в межах інституційної та церковної дисципліни, що гарантує єдність віри.

Тридент дав відсіч радикальному *sola scriptura*, ствердивши необхідність церковного вчителювання при інтерпретації Писання, водночас підтвердивши статус Біблії.

Напруження між підходами виливалося у практичні конфлікти: хто має право вилучати чи змінювати текст, хто контролює доступ до перекладів, хто визначає канонічність текстів та їх значення для віри. Реформатори поставили під сумнів експертну монополію духовенства й оголосили сумління особистим арбітром у сприйнятті Божого слова — саме це спричинило розпад релігійної єдності.

Схема ставлення до таїнств стала важливим маркером відмінностей між реформаторами й католиками. Католицька доктрина зберігала сім sacramentів як засоби благодаті; реформатори радикально скоротили їх число і переосмислили їхню природу.

Лютеранський підхід: зберігав більшість sacramentalних структур у ритуальному плані, але інтерпретував їх у світлі оправдання вірою; Євхаристія трактувалася як дійсна присутність Христа (*sacramental union*), хоч і відмінна від трансубстанціації римської школи.

Кальвіністський підхід: визнавав два «справжніх» sacramенти — Хрещення і Євхаристію — і робив наголос на духовній присутності Христа в таїнстві; остаточно sacramentalна дія здійснюється у вірі спільноти.

Англіканський підхід: намагався зайняти компромісну позицію — зберегти церковну структуру й частку літургійної спадщини (особливо за часів Генріха

³⁶ Oberman H. Luther: Man between God and the Devil. 1989 URL: <https://dokumen.pub/luther-man-between-god-and-the-devil-0300037945-9780300037944.html>

VIII та Єлизавети I), але вводив протестантські елементи богословської інтерпретації та реформовані літургійні тексти (наприклад, Книга спільних молитов — Book of Common Prayer).

Практика індульгенцій — продаж «вільних від покарання» листів — стала каталізатором протесту. Лютер і його соратники визначили цю практику як очевидне моральне і богословське зло³⁷:

Критика реформаторів: індульгенції підміняють покаєння і віру комерційною угодою; вони підривають доктрину про свободу від релігійної «схеми» через віру та розмивають поняття милосердя Божого.

Католицька відповідь: частково індульгенції трактувалися як канонічна практика, що ґрунтується на справжньому духовному значенні прощення; але одночасно Тридент і наступні реформи посилили контроль і критику над зловживаннями (відтак частина практики була реформована, хоч сам принцип залишався).

Практичний наслідок богословської конфронтації щодо індульгенцій полягав у посиленні ролі письмового богословського дискурсу та у зростанні значення протестантської пропаганди, що використовувала друк для висвітлення цих проблем.

Нижче наведено порівняльну характеристику за ключовими богословськими питаннями.

Оправдання (*sola fide*):

Лютеранство: Чітке підкреслення оправдання вірою; «*simul iustus et peccator*» — людина визнається праведною Богом через віру.

Кальвінізм: Схожа акцентуація, але підсилена доктриною провидіння і предестинації; оправдання тлумачиться в контексті Божого избрання.

Англіканство: Формально визнає принцип оправдання вірою, але політично й теологічно більш помірковане; з огляду на державний контроль,

³⁷ Luther M. 95 Theses (Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum). 1517. URL: https://la.wikisource.org/wiki/Disputatio_pro_declaratione_virtutis_indulgentiarum

догматична мова може бути менш радикальною, ніж в континентальному протестантизмі.

Авторитет Писання і Традиції:

Лютеранство: *Sola scriptura* в інтерпретації уваги до пастирського тлумачення³⁸; також допускається певна роль традиції, але як підпорядкована Писанню.

Кальвінізм: Сильний акцент на Писанні; посилена роль проповіді як середника божественної тлумачної активності.

Англiканство: Компромісний режим («*via media*») — Писання важливе, але церковна традиція і порядок (єпископат) залишаються у певній мірі непорушними; це відображає політичну необхідність утримати єдність держави.

Таїнства:

Лютеранство: Два чи більше таїнств? Лютер зберіг традиційну роль Євхаристії (реальна присутність) і Хрещення як істотних, але трактував їх у світлі оправдання.

Кальвінізм: Два sacramenti — Хрещення і Євхаристія — з наголосом на духовній присутності в останньому.

Англiканство: Зберігає церковний ритуал і більшість традиційних елементів, водночас реформує їхню богословську інтерпретацію.

Церковна структура й еклезіологія:

Лютеранство: Підтримка місцевих церковних структур з активною роллю князів у Німеччині; підкреслення загального священства.

Кальвінізм: Розвиток пресвітеріальної чи синодальної моделі (Женева) з більш інституційною дисципліною й мораллю громади.

Англiканство: Єпископальна структура з безпосереднім контролем монарха; «державна церква» як інструмент консолідації.

³⁸ Luther M. Lectures on Romans. 1515–1516. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/002096435300700206>

2.2 Провідні діячі і їх роль

У цьому підрозділі розглядаються основні персоналії Реформації, їхні біографічні контури, ключові праці й богословські позиції, а також політичний і соціальний вплив, який вони мали на розвиток руху. Особлива увага приділяється взаємодії діячів з місцевими елітами, міськими громадами і друкарською мережею — чинникам, що зробили із духовних ідей реальну соціальну силу.

Мартін Лютер (1483–1546) народився в Айслебці (земля Саксонія, Священна Римська імперія). Освіту отримав у Ерфурті; спочатку вивчав право, пізніше став августинським монахом (за свідченнями — після сильного релігійного переживання і обіцянки Богові). Він здобув докторський ступінь з богослов'я і став професором Біблії у Віттенберзькому університеті. Його реформаційна діяльність почалася з публічного виступу проти практики індульгенцій — фрагментарного надрукування «95 тез» (1517), що швидко розповсюдилося завдяки книгодрукуванню³⁹.

Серед основних творів Лютера варто назвати:

«95 тез»⁴⁰ (1517) — каталізатор протесту проти індульгенцій; не стільки декларація відділення від Церкви, скільки початок богословської полеміки.

«Про свободу християнина»⁴¹ (1520) — класичний трактат про оправдання вірою, де Лютер викладає ключову тезу про внутрішню свободу віруючого.

Переклад Нового Завіту німецькою (1522) та повної Біблії (1534) — важливий культурний та релігійний акт, що зробив Писання доступним широким верствам.

³⁹ Bainton, Roland. Here I Stand: a Life of Martin Luther. New York: Penguin, 1995, 269. URL: <https://lionandlambapologetics.org/wp-content/uploads/2022/10/Here-I-Stand-A-Life-of-Martin-Luther-Bainton.pdf>

⁴⁰ Luther M. 95 Theses (Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum). 1517. URL: https://la.wikisource.org/wiki/Disputatio_pro_declaratione_virtutis_indulgentiarum

⁴¹ Luther M. Von der Freiheit eines Christenmenschen 1520. URL: <https://web.archive.org/web/20120303210759/http://gutenberg.spiegel.de/buch/270/6>

Полемічні праці проти Риму і проти радикальних течій (наприклад, «Про вавилонське полонення церкви»⁴², 1520) — де Лютер поєднував богословську аргументацію з гострою публіцистикою.

Соціальний ефект Лютера виходив далеко за межі богословської дискусії. Основні напрями впливу:

1. Мобілізація німецьких князів і міських еліт. Лютерське вчення про «загальне священство» та право місцевої влади на контроль над церквою сприяло тому, що багато князів бачили в реформації інструмент для посилення автономії від Риму і для загарбання церковних земель (економічний аспект). Підтримка з боку саксонських курфюрстів (наприклад, Фрідріх Мудрий) забезпечила йому захист від переслідувань і створила політичну платформу для легалізації лютеранства в окремих землях.

2. Культурна трансформація через переклад і друк. Переклад Біблії та масова публікація його творів сприяли розвитку німецької літературної мови та підвищенню грамотності серед міщанства. Лютерський переклад закріпив лексичні й синтаксичні форми, що пізніше стали основою літературної німецької.

3. Соціальна стабілізація і конфлікти. Хоча Лютер виступав за порядок і критикував радикалізм (наприклад, засудив селянські повстання 1524–1525 рр.), його богословські послання давали привід для соціальних претензій — селяни й міські ремісники інколи інтерпретували релігійні ідеї як підставу для соціальних змін. Лютер, з одного боку, підтримував реформу церкви, з іншого — активно співпрацював із владою, що робило його практичним союзником місцевих еліт, але також причиною конфронтації з народними масами.

4. Політичний дискурс і легітимація нових порядків. Лютер не був політиком у звичному сенсі, але його вчення дозволяло князям легітимувати релігійну реорганізацію своїх територій як «право світської влади» — що отримало відбиток у пізніших договорах і практиках.

⁴² Luther M. De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium 1520. URL: <https://web.archive.org/web/20091222220657/http://www.reformed.org.ua/2/206/Luther>

Висновок по Лютеру: Мартін Лютер поєднав глибоку богословську рефлексію із здатністю мобілізувати суспільні інститути (друк, університети, княжий покров). Його вплив — богословський, культурний, політичний — визначив початкові контури Реформації та заклав модель «державно-церковного» протестантизму в Німеччині.

Жан Кальвін (1509–1564) — франко-швейцарський реформатор, який став ключовою постаттю реформатської традиції. На відміну від Лютера, Кальвін створив не лише богословську систему, але й інституційну модель релігійної дисципліни в місті-державі Женеві⁴³. Після студій (право, гуманітарні науки) він прийшов до протестантських поглядів, емігрував у Швейцарію й 1536 р. опублікував перше видання *Institutio Christianae Religionis*⁴⁴ — докладного систематичного трактату християнського віровчення.

Женева за Кальвіна перетворилася на «місто церковної дисципліни»⁴⁵: модель, у якій релігійна спільнота мала складну систему управління — пастори, пресвітери, старійшини — що забезпечувала контроль над моральним життям і громадськими нормами. Кальвін здійснював інституційну політику за допомогою синодів і дисциплінарних органів, впроваджував шкільну систему, притягав до відповідальності за аморальні вчинки, регулював побутові норми. Така «теократична» модель Женева стала прикладом для пізніших реформаторських громад у Франції (гугеноти), Нідерландах, Шотландії (через вплив Джона Нокса).

Кальвінський акцент на суверенності Божої волі реалізувався в детальній доктрині передвизначення. У спрощеному викладі її суть:

Бог з вічності обирає певних людей до спасіння (електів), незалежно від їхніх заслуг.

⁴³ Bouwsma W. J. John Calvin: A Sixteenth-Century Portrait. 1988 URL: <https://archive.org/details/johncalvin00will>

⁴⁴ Calvin J. *Institutio Christianae Religionis*. Basel, 1536/1559. URL: <https://www.ccel.org/ccel/c/calvin/institutes/cache/institutes.pdf>

⁴⁵ Gordon B. Calvin. 2009. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/renaissance-quarterly/article/abs/bruce-gordon-calvin-new-haven-yale-university-press-2009-xvi-398-pp-8-bw-pls-index-illus-map-bibl-35-isbn-9780300120769/AF00E3F41055B1E1E0D458A3D74E65FC>

Передвизначення не скасовує відповідальність людини: життя віруючого повинно супроводжуватися моральною дисципліною й благочестивими діями — ознаками вибраності.

Кальвін підкреслював, що доктрина має моральний і психічний ефект: вона підтримує покору перед Божою волею і дисциплінує громаду («побожна тривога» як етичний стимул).

Ця доктрина стала предметом суперечок (не лише з католиками, а й із лютеранами), оскільки давала підстави для релігійної елітарної логіки (і водночас мобілізувала громаду на підвищену моральну вимогу).

Політично-соціальний вплив Кальвіна:

1. Еталон громадської дисципліни. Женева Кальвіна стала моделлю для організації громади з чітким моральним регулюванням, освітніми ініціативами та пропагандистською мережею (типографії, пасторські школи).

2. Місіонерство і експорт моделі. Кальвіністські ідеї експортувалися до Франції, Нідерландів, Шотландії; там вони зустрічали різні соціальні умови, але часто ставали основою для протестантської еліти (торговці, меріти, ремісники).

3. Економічні наслідки. Кальвіністська етика праці (прагматична дисципліна, заохочення ощадності, відповідальність) у поєднанні з інституційним устроєм сприяла формуванню середнього прошарку, який пізніше відіграв важливу роль у розвитку раннього капіталізму в районах, де панував кальвінізм.

Висновок по Кальвіну: Кальвін поєднав теоретично строго сформульоване богослов'я з практичною інституційною політикою. Його геневська модель і доктрина передвизначення мали системну короткострокову й довгострокову дію: інтенсифікація громадської дисципліни, формування протестантської еліти й культурно-етичного клімату, що сприяв стійкості реформ у певних регіонах.

Ульріх Цвінглі (1484–1531)

Ключові моменти: реформатор Цюриха, незалежний від Лютера й одним із перших, хто провів реформу богослужіння в місті.

Богослов'я і практика: Цвінглі акцентував на біблійності обрядів і критиці культових елементів (ікон, культових музик), відкинув реальну тілесну присутність у Євхаристії, натомість трактував її як пам'ять.

Політичний аспект: він організував цюрихську реформу під патронатом місцевої ради, поєднавши вчення з міською управою.

Кінцівка: загинув у битві при Каппелі (1531), що показує тісний зв'язок релігійних та політичних конфліктів у Швейцарії.⁴⁶

Вільям Тіндейл (бл. 1494–1536)

Ключові моменти: англійський перекладач Нового Завіту англійською мовою; мученик протестантської ідеї вільного доступу до Писання.

Праця і ризики: Тіндлей прагнув зробити Писання доступним для простих людей; за це був переслідуваний, ув'язнений і страчений.

Вплив: його переклад і метод стали основою для подальших англійських перекладів, у т.ч. для видання королівської Біблії; роль Тіндлея була критичною в консолідації англійської реформації й формуванні мовного християнського канону.⁴⁷

Філіп Меланхтон (1497–1560)

Ключові моменти: близький співробітник Лютера, гуманіст, систематизатор лютеранського вчення.

Інтелектуальний внесок: автор «Loci Communes» — однієї з перших систематичних догматик, а також ключового тексту «Аугсбурзьке сповідання» (у співавторстві), що став символом лютеранської ідентичності.

Політичні функції: Меланхтон часто виступав як «миротворець» серед протестантів, прагнучи евентуальних компромісів із католиками; його роль у дипломатичних процедурах та академічних дебатах була вагомою.⁴⁸

Про інші важливі фігури часів реформації коротко опишемо нижче.

⁴⁶ Gäbler, Ulrich (1986), Huldrych Zwingli: His Life and Work, Philadelphia: Fortress Press URL: <https://archive.org/details/huldrychzwinglih0000gabl>

⁴⁷ Daniell, David (2001) [1994], William Tyndale: A Biography, New Haven, CT: Yale University. URL: https://books.google.com.ua/books/about/William_Tyndale.html?id=mr8JCAAAQBAJ&redir_esc=y

⁴⁸ Richard, James William (1898). Philip Melancthon: The Protestant Preceptor of Germany, 1497–1560. New York: G. P. Putnam's Sons URL: <https://archive.org/details/philipmelanchth00rich>

Джон Нокс (1513–1572) — шотландський реформатор, учень Кальвіна; політична і церковна реформа у Шотландії (пресвітеріанська модель).

Томас Мюнцер (1489–1525) — радикальний проповідник, пов'язаний із селянськими виступами; його радикалізм контрастував з поміркованістю Лютера.

Мартін Бучер (1491–1551) — реформатор Страсбургу, посередник між різними течіями реформаторів, впливав на організаційні моделі церков.

Жак Лефевр д'Етан (1450–1536) — французький гуманіст, чиї ранні переклади й коментарі підготували ґрунт для французької реформації.

Рух реформаторів не можна розглядати лише як лінійну історію «великих думок» — він формується в мережі соціальних стосунків, інституцій і матеріальних технологій. Нижче — ключові компоненти цієї мережі.

Покровителі та політичні партнери відграли також велику роль.

Князі і міська аристократія. У Німеччині значна частина успіху лютеранства пояснюється підтримкою місцевих князів (наприклад, курфюрст Саксонії Фрідріх Мудрий), які бачили в реформі інструмент консолідації влади і джерело майна (націоналізація церковних земель).

Міські ради. У багатьох містах (Цюрих, Страсбург, Любек, Женева) міські магістрати виступали ініціаторами реформ — часто з прагматичних міркувань (обмеження церковної влади, реформа освіти, згуртування ремісничих корпорацій).

Буржуазні меценати і заможні родини. Вони інвестували в друк, навчальні заклади, спонсорували переклади й проповідницьку діяльність.

Також коротко опишемо міста, як вузли мережі:

Женева, Віттенберг, Цюрих, Страсбург, Базель, Лондон, Антверпен — ці центри стали вузлами для поширення ідей: у них працювали типографії, друкували книги, проводилися дебати, там формувалися мережі пасторів і вчителів.

Торгові шляхи (морські й сухопутні) допомагали розповсюджувати друковану продукцію: книги з Женеви чи Віттенберга потрапляли до міст Північної Європи й Британських островів.

Друк і інформаційна мережа того часу представлена наступними тезами:

Книгодрукування — головний технологічний чинник, що зробив можливим швидке поширення тез і полемічних творів⁴⁹. Важливі риси: низька вартість тиражу, можливість ілюстрації (гравюри, політичні карикатури), поява памфлетів і листівок як оперативних інструментів.

Типографії реформаторів часто були централізованими і функціонували як інформаційні «фабрики» (наприклад, друкарні Кранаха в Віттенберзі).

Мережа перекладачів і редакторів — люди, що адаптували тексти для різних мовних ринків (Німеччина, Англія, Франція, Польща), створювали локальні версії Біблії й проповідницьких матеріалів.

Епістолярна і особиста мережа також відіграла важливу роль, і про неї коротко описано наступними тезами:

Листування між реформаторами, покровителями й університетами — ще один канал комунікації⁵⁰. Так, листи Лютера, листування Кальвіна зі спударями та пасторами формували зворотний зв'язок, координували місіонерські зусилля і політичні дії.

Університети (Віттенберг, Базель, Страсбург) були ключовими вузлами формування кадрів (проповідників, вчителів), які потім розходилися у регіони, створюючи мережу впливу.

Джерела про просування ідей були представлені чотирма такими пунктами:

Друковані памфлети, проповіді, переклади — найпряміші джерела, що дозволяють відстежити швидкість і спосіб розповсюдження ідей.

⁴⁹ Eisenstein E. The Printing Press as an Agent of Change. (1979) URL: <https://www.cambridge.org/core/books/printing-press-as-an-agent-of-change/7DC19878AB937940DE13075FE839BDBA>

⁵⁰ Brady T. German Histories in the Age of Reformations. (2009) URL: <https://www.cambridge.org/core/books/german-histories-in-the-age-of-reformations-14001650/88A2A6C209743010C6A66D9F2BF7504E>

Архіви міських рад і князівські акти дають уявлення про офіційні акти підтримки чи придушення реформи.

Епістолярні збірки (кореспонденція реформаторів) — ключ до розуміння координації дій.

Реєстри типографій і каталоги видань дозволяють реконструювати тиражі й географію розповсюдження⁵¹.

Підсумкова оцінка мережевого аспекту полягає в такому:

Реформація була «ідеєю в дії» — вона потребувала каналів: політичних, міських, технічних. Саме поєднання богословської інновації з мережею покровителів, міських інституцій і друкарською інфраструктурою створило умови для швидкого і стійкого розповсюдження реформаторських концепцій. Без таких мереж ідейні тексти залишилися б академічною дискусією; завдяки мережам вони стали рушійною силою історичних змін.

2.3. Механізми поширення та регіональні варіанти

Цей підрозділ розглядає засоби і канали, завдяки яким ідеї Реформації перетворилися з теологічних інсайтів у масовий історичний рух, а також показує, як ті самі механізми дали різні політичні й культурні результати у різних регіонах Європи. Акцент зроблено на трьох взаємопов'язаних блоках: (а) техніко-комунікаційні інструменти (друк, переклади, університети), (б) політичні стимули (підтримка або опір зі сторони володарів), (в) регіональні кейси — Німеччина, Швейцарія, Скандинавія, Англія — з аналізом локальних наслідків. У підсумку розглянуто соціальні трансформації: освіту, мовну політику, повсякденні практики та побут.

1) Друкарство як технологічна революція

Винахід рухомого набору та поширення друкарства в Європі (середина XV ст.) створив фундаментальну передумову для швидкого й масштабного розповсюдження ідей. На відміну від рукописного періоду, тиражовані тексти

⁵¹ Sleidan J. *Commentariorum de statu religionis et reipublicae. Strasbourg, 1555.* URL: <https://www.jstor.org/stable/1881307>

могли досягати десятків і сотень міст за кілька років (а іноді — місяців). Три аспекти друкарської революції відіграли ключову роль:

Швидкість і доступність. Тверді томи, брошури, памфлети та листівки стали дешевшими і доступнішими для ринків міст, ремісників і дрібної буржуазії. Це означало, що богословські праці перестали бути привілеєм духовенства і університетів — вони потрапляли в руки читачів середнього рівня грамотності.

Візуальний ефект і інструменти пропаганди. Друкована ілюстрація (гравюри Кранаха тощо), титули, короткі лозунги й діалогові памфлети підвищували привабливість матеріалу і сприяли емоційному сприйняттю.

Мережевий ефект. Завдяки друку виникли явні центри видавництва⁵² (Віттенберг, Віттенбергська друкарня Кранаха, Женевські друкарні, німецькі та бельгійські типографії), які формували мережі розповсюдження через купців, мандрівних книжників, торгові шляхи.

Для Реформації це означало, що навіть складні богословські тексти могли бути перероблені в популярні памфлети та проповіді, які масово циркулювали. Книги Лютера виходили тисячними тиражами й часто друкувалися з поправками, адаптаціями й анотаціями для різних аудиторій — від академічних трактатів до «народних» брошур⁵³.

2) Переклади: локалізація Священного Писання й релігійної думки

Переклад Біблії на національні мови та локалізація богословських текстів — другий ключовий чинник. Переклади не лише робили Писання доступним: вони формували мовні стандарти, політичну ідентичність і символічно відривали релігійне життя від панівної латинської монополії.

• Лютер (німецька Біблія). Його переклад Нового Завіту (1522) і повної Біблії (1534)⁵⁴ став не лише релігійним актом, але культурним проектом:

⁵² Eisenstein E. The Printing Press as an Agent of Change. (1979) URL: <https://www.cambridge.org/core/books/printing-press-as-an-agent-of-change/7DC19878AB937940DE13075FE839BDBA>

⁵³ Eisenstein E. The Printing Press as an Agent of Change. (1979) URL: <https://www.cambridge.org/core/books/printing-press-as-an-agent-of-change/7DC19878AB937940DE13075FE839BDBA>

⁵⁴ Luther M., Luther Bibel, 1534. URL: <https://bible.by/lb-1545/>

переклад кодифікував діалектні риси, уніфікував лексику й утворив ґрунт для стандартної німецької мови. Доступність Біблії німецькою стимулювала домашнє читання, навчання грамоті й зміну релігійних практик (наприклад, читання на сімейних зібраннях).

Тіндейл (англійський переклад)⁵⁵. Переклад Вільяма Тіндейла і його подальший вплив на англomовні тексти сприяли переходу Англії до національної релігійної традиції і підриву авторитету Риму. Хоч Тіндейл за свій переклад заплатив життям, його праця призвела до того, що впродовж XVI ст. Біблії англійською ставали масовіші — це підривало ексклюзивний контроль еліти над релігійною інформацією.

Мережа перекладачів і редакторів. Переклади супроводжувалися примітками, тлумаченнями, конфесійними коментарями: ті, хто контролював переклад, контролював інтерпретацію.

3) Університети, школи і формування кадрового корпусу

Університети (Еруф, Віттенберг, Базель, Страсбург, Кембридж, Оксфорд) були центрами формування інтелектуалів, які ставали духовними лідерами й організаторами громад. Декілька механізмів тут важливі:

Підготовка кадрів. Нові програми (гуманітарна освіта, вивчення грецької мови, біблеїстика) готували пасторів і проповідників у стилі реформаторської традиції.

Кадрова мобільність. Студенти й викладачі переміщувалися між університетами Європи, переносючи ідеї й методи; наприклад, випускники Віттенберга ставали пасторами у німецьких містах, а геневські вчені — у Франції й Нідерландах.

Інтелектуальні клуби та колегії. Колегії та школи реформаторів виступали як «центри видавничої координації», де редагувалися тексти та готували молоді кадри до служіння.

⁵⁵ Tindale W. English translation of the New Testament, 1525 URL: <https://web.archive.org/web/20190124190632/https://www.studydrive.org/desk/?l=en&query=Matthew+1§ion=2&translation=tyn&oq=Matthew&new=1>

Університети забезпечували не лише інтелектуальну «легітимацію», але й поставляли інституційних агентів (проповідників, вчителів), які працювали у містах, селах і дворах князів⁵⁶.

Реформація як історичний рух була тісно інтегрована в політичну логіку часу. Політичні еліти могли відігравати роль каталістів або каталізаторів руху; у різних регіонах політичні інтереси визначили ступінь впровадження реформ.

1) Позитивні стимули — чому володарі підтримували реформаторів

Економічна вигода. Націоналізація церковних маєтків давала значні матеріальні ресурси для скарбниці володаря: майно монастирів, доходи від церковних земель та десятину ставали джерелом доходів. У Німеччині й Скандинавії це був вагомий стимул для місцевих князів і королів.

Політична автономія. У політично фрагментованих структурах (Священна Римська імперія) прийняття протестантської конфесії дозволяло князям зменшити залежність від папи й імператора, зміцнивши домінування у власних землях.

Соціальна стабілізація влади. У деяких випадках релігійна реформа розглядалась як засіб уніфікації внутрішнього політичного простору та легітимації влади («мій володіння — моя релігія»).

- Ідеологічна співзвучність. Монархи або магнати, які симпатизували гуманістичним та антиклерикальним ідеям, сприймали реформацію як послідовність власних інтересів модернізації адміністрації й законодавства.

2) Негативні стимули — коли володарі були проти або використовували репресії

Страх розколу і втрати контролю. У централізованих державах (Іспанія, Папська держава, частини Італії) королі і папство розглядали реформаторські рухи як загрозу єдності і влади, що приводило до репресій (інквізиція).⁵⁷

Міждержавні альянси і зовнішній тиск. Володарі могли вважати, що прийняття протестантизму викличе ворожу реакцію сусідів або втрату

⁵⁶ Rublack U. *Reformation Europe*. (2017) URL: <https://www.cambridge.org/core/books/reformation-europe/BCDEBAD69FE4A8B1A81E78F6310DDBB1>

⁵⁷ Greengrass M. *Christendom Destroyed*. (2014) URL: <https://archive.org/details/christendomdestr0000gree>

зовнішньополітичної підтримки (наприклад, католицькі коаліції проти протестантських провінцій).

Соціальна небезпека. Деякі правителі бачили у радикальному протестантському руху (анабаптисти чи Мюнцер) джерело соціальної нестабільності і виступали за жорстке придушення.

3) Приклади логіки підтримки/опору

Німеччина (князі): Саксонські курфюрсти (зокрема Фрідріх Мудрий) захищали Лютера з політичних міркувань. Князі бачили в реформації інструмент для централізації влади та для отримання кліру й майна під свій контроль.

Англія (монарх): Генріх VIII використав релігію для політичної мети — розірвання з Римом і легалізацію власних шлюбних практик; тут реформа була «згори» і пов'язана з інструменталізацією релігійної політики.

Швейцарія (місцеві ради): Реформація в Цюриху й Женеві відбулася за підтримки міських рад, які шукали міцніших моделей управління і морального контролю.

Скандинавія: Королівські доми (Швеція, Данія) ініціювали реформи «згори», щоб посилити королівську владу та консолідувати церковні прибутки.

Отже, політична поведінка володарів визначила, чи Реформація набувала «державного» характеру (Швеція, Данія), «міського» (Женева, Цюрих) чи залишалася більш фрагментарною (багато німецьких земель).

Тепер розглянемо чотири ключові регіони — Німеччину, Швейцарію, Скандинавію і Англію — з погляду застосування згаданих механізмів і місцевих варіантів реформ.

Кейс 1: Німеччина — князі, міста і «*cuius regio, eius religio*»⁵⁸

Структура й особливості. Священна Римська імперія характеризувалася політичною роздробленістю: численні князівства й міста мали значну автономію. Ця роздробленість дала простір для різномірної релігійної політики.

⁵⁸ Cameron E. The European Reformation. (1991) URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780192670854_A42397382/preview-9780192670854_A42397382.pdf

Механізми впровадження:

Покровительство князів. Князі, оцінюючи матеріальну вигоду (церковні маєтки), а також можливість збільшити політичну автономію, ставали основними агентами впровадження лютеранства.

Міські громади. У містах ремісничі корпорації й місцеві ради підтримували реформи, які підсилювали міську автономію та обмежували духовенство.

Роль університетів і друку. Університети (Віттенберг) постачали проповідників, друкарні — тексти; ці елементи створювали інтелектуальну екосистему.

Політичний результат. Після низки конфліктів і переговорів (Аугсбурзький мир 1555) виник принцип *cuius regio, eius religio* — «чия влада, того й релігія», що легітимізувало конфесійну диференціацію на рівні князівств. Це стало унікальним політичним компромісом, який привів до стабілізації у межах політичної фрагментації, але закріпив конфесійні межі.

Наслідки для суспільства. У німецьких землях лютеранство сприяло консолідації мовних й освітніх ініціатив; паралельно виникли хронічні міжконфесійні напруження (навіть кровопролитні).

Кейс 2: Швейцарія — від Цюриха до Женева: мережа міст-центрів

Особливість. Швейцарські кантони мали високий ступінь автономії; реформа пройшла нерівномірно між кантонами.

Цюрих (Цвінглі). Реформа була тісно пов'язана з міськими радами; Цвінглі підпорядкував релігійну трансформацію міському управлінню. Результат — швидка реорганізація міського релігійного життя й відчутні зміни у культурі (ліквідація монастирів, зміна обрядів).⁵⁹

Женева (Кальвін). Женева стала моделлю «теократичної республіки», де церковні інститути мали великий авторитет і вплив на політику. Кальвінський

⁵⁹ Stephens W. P. The Theology of Huldrych Zwingli. (1986) URL: https://archive.org/details/theologyofhuldry0000step_q3s1

режим встановив синоди, дисциплінарні суди і систему освіти, що створило стійку релігійну культуру, яка експортувалася в інші регіони.^{60,61}

Висновок: Швейцарія демонструє, як міська політика й інституційні інновації (синоди, пресвітеріальні органи) могли формувати стійкі локальні варіанти протестантства, які значною мірою відрізнялися від німецької «князівської» моделі.

Кейс 3: Скандинавія — «реформа згори» і державна церква

Контекст. Скандинавські королівства (Данія, Норвегія, Швеція) були політично централізованіші, що дало можливість монархам ініціювати реформу на всю країну.

Механізм. Королі, керуючись прагматизмом, ініціювали реформу як спосіб посилення королівської влади: націоналізація церковних ресурсів, створення державної церкви (лютеранської), централізований контроль над призначенням духовенства⁶².

Наслідки. Лютеранська церква стала інструментом державного адміністрування (реєстрація населення, освіта). Друк і переклади також грали роль, але ініціатива й імпульс виходили згори.

Кейс 4: Англія — унікальна динаміка (монархічна реформа і шлях державної церкви)

Характеристика. Англійська Реформація була специфічною: початкова мотивація Генріха VIII була династичною (розлучення), але процес призвів до остаточної перетворення духовної структури.⁶³

Механізм і політика:

Акт про верховенство (1534)⁶⁴. Законодавче оголошення короля главою Церкви в Англії.

⁶⁰ Kingdon R. Geneva and the Coming of the Wars of Religion. (1956) URL: <https://research-repository.st-andrews.ac.uk/bitstream/handle/10023/2159/RevisitingGeneva2012edBarker.pdf>

⁶¹ Naphy W. Calvin and the Consolidation of the Genevan Reformation. (1994) URL: <https://archive.org/details/calvinconsolidat00naph>

⁶² Greaves R. The European Reformation. (2000) URL: <https://archive.org/details/reformationearly0000unse>

⁶³ Haigh C. English Reformations. (1993) URL: <https://archive.org/details/englishreformati0000haig>

⁶⁴ Act of Supremacy (1534) URL: <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/private-lives/religion/collections/common-prayer/act-of-supremacy/>

Перетворення «згори»: держава визначала напрям реформ; інтелектуальні впливи реформаторів (Тіндейл, Кранмер) лягали у нормативні тексти, але контроль залишався державним.

Динаміка радикалізації і повернення: періоди протестантської політики (Едуард VI) змінювалися католицьким відновленням (Марія), а потім компромісом Єлизавети I (*via media*).⁶⁵

Соціально-культурні результати. Англійська держава змогла створити більш стабільну «державну» конфесію: англіканство, яке поєднувало елементи реформ і традиції, що сприяло подальшому розвитку англійської політичної нації.

Ідеї Реформації давали широкий і тривалий ефект не лише в богословській сфері, а й у повсякденному житті — освіта, мова, сім'я, громадське та приватне життя зазнали трансформації.

1) Освіта: загальнонародна грамотність і шкільні реформи

Реформаційна теза про потребу читати Писання — ключовий каталізатор освітніх ініціатив. У протестантських регіонах виникали системи початкових шкіл, де навчання мало на меті здобуття елементарної грамотності для читання Біблії.⁶⁶

Єзуїтські колегії і католицька освіта. У відповідь Контрреформація розвинула мережу католицьких шкіл і колегій (єзуїти), що підвищували рівень освіти і зміцнювали католицьку ідентичність.

Університетські трансформації. Університети реорганізували навчальні плани (вивчення грецької, методики тлумачення текстів), що впливало на інтелектуальні практики.

2) Мова: стандартизація і національні ідентичності

Переклади Писання сприяли кодифікації мов. Німецька Біблія Лютера, англійські переклади Тіндейла й пізніші видання заклали основи стандартних

⁶⁵ MacCulloch D. The Later Reformation in England. (1990) URL: <https://archive.org/details/laterreformation00macc>

⁶⁶ Wiesner-Hanks M. Early Modern Europe 1450–1789. (2013) URL: https://assets.cambridge.org/97811070/31067/frontmatter/9781107031067_frontmatter.pdf

мов. Це мало довгостроковий культурний ефект: зростання національної літератури, уніфікація правопису й лексики.

Мова як інструмент ідентифікації. Використання національних мов у богослужінні підвищувало відчуття приналежності і сприяло формуванню національних громад.

3) Побут і релігійна практика: сім'я, свята, ритуали

Перевизначення обряду й ритуалу. Зменшення ритуального багатослів'я (у протестантів) трансформувало мистецькі й культурні практики: ікони й святі були витіснені в деяких громадах, змінювалася музика й інтер'єр храмів.⁶⁷

Сім'я і шлюб. Ліквідація цілібату (у протестантських традиціях) і підвищення важливості подружжя й родини змінювали соціальну структуру: священник як «сімейна» фігура, освіта дітей у сімейному контексті, шлюб як церковно-цивільний інститут.

Свята та календар. Деякі традиційні церковні свята були реформовані або скасовані у протестантських регіонах, що вплинуло на ритм річних свят, місцеві ярмарки й ремісничі звичаї.

4) Економічні наслідки та побутова культура

Економічні зміни. Перерозподіл церковних земель і ресурсів сприяв утворенню нових соцекономічних акторів; частково це означало зростання місцевої буржуазії та трансформацію земельних відносин.

Побутові звички. Релігійні настанови (наприклад, калвіністська етика праці, протестантський аскетизм) впливали на стиль життя — звички економії, ставлення до розкошів, характер споживання.

Механізми поширення Реформації — друк, переклади, університетська кадрова школа — у поєднанні з політичними каналами (підтримка князів, монархів, міських рад) створили багатовимірну інфраструктуру, яка дозволила реформаторським ідеям стати масовим явищем. Однак одна й та сама технологія і політичний стимул породжували різні локальні конфігурації: у Німеччині панувала модель «князівської» реформи; у Швейцарії — «міська»

⁶⁷ Roper L. The Holy Household. (1989) URL: <https://archive.org/details/holyhouseholdwom0000rope>

(цюріхська/геневська) дисципліна; у Скандинавії — «монархічна» реформа згори; в Англії — специфічна держава-ініційована трансформація. Соціальні наслідки — освіта, стандартизація мов, побутова реорганізація — перетворили Реформацію на фундамент модернізаційних процесів у Європі раннього Нового часу.

У наступних розділах ці загальні механізми будуть використані для детального аналізу політичних конфліктів, релігійних воєн і довготермінових наслідків Реформації та Контрреформації в різних частинах Європи.

РОЗДІЛ 3. КОНТРРЕФОРМАЦІЯ І ЦЕРКОВНА РЕАКЦІЯ

3.1. Інституційна та догматична реакція

У цьому підпункті аналізується ключова складова Контрреформації — реакція Католицької Церкви на виклики Реформації, яка мала одночасно догматичний і інституційний характер. Центральним осердям цієї реакції став Тридентський собор (1545–1563), що поєднав уточнення вчення з планом організаційного відновлення церкви. Поряд із соборними постановами важливу роль відіграли папські булли та едикти, створення механізмів контролю й реалізації прийнятих рішень (інквізиція, цензура, єзуїтська мережа, семінарська реформа, єпископські візитації, дієцезіальні синоди). Нижче подано детальний огляд цих компонентів: догматичних визначень Триду, дисциплінарних реформ, створених інструментів втілення і їхньої практичної реалізації у різних регіонах.

Тридентський собор (зібрання у місті Тренто й Больцано) проходив у три періоди (1545–1547; 1551–1552; 1562–1563) і став найбільш масштабною спробою Католицької Церкви систематично відповісти на реформаторські виклики⁶⁸. Він поєднав два завдання: (1) виразити і закріпити догматичну позицію Церкви щодо ключових богословських спорів і (2) запровадити комплексну програму дисциплінарних і адміністративних реформ, спрямованих на усунення внутрішніх зловживань і відновлення морального авторитету духовенства.

Собор підкреслив, що реакція католицизму не є просто «відкиданням» реформаторських закидів, а намагається відновити і реформувати церковну структуру, водночас зберігши сутнісні догмати та традицію. Його рішення мали юрисдикційну силу й були імplementовані через папські акти й місцеві інституції.

⁶⁸ O'Malley J. W. The Council of Trent: What It Really Did. (2013) URL: https://www.academia.edu/72323166/Trent_What_Happened_at_the_Council_written_by_John_W_O_Malley

Тридент ухвалив низку догматичних визначень, що торкалися джерел віри, оправдання, сакраментології, канону Писання та ролі церковної традиції⁶⁹. Найважливіші з них:

1) Джерела одкровення: Писання і Традиція

Тридент ясно й однозначно підтвердив, що Божому одкровенню притаманні два невід'ємні джерела — Святе Писання і Традиція — і що тлумачення їх належить церковному магістеріуму. Собор відкинув радикальний принцип *sola scriptura* у тому вигляді, як його пропонували реформатори, і ствердив, що традиція апостольська має авторитет, сумісний з Писанням, а не підлеглий йому.

Практичний ефект: це рішення зберегло роль ієрархічної інтерпретації й заклало підставу для церковного контролю над біблійними перекладами та тлумаченнями.

2) Доктрина оправдання (*Justificatio*)

Тридент докладно формулював учення про оправдання, категорично заперечуючи крайню інтерпретацію *sola fide*. Собор визнав, що оправдання — це акт Бога, дар благодаті, проте підкреслив, що віра співпрацює з благодаттю і добрими ділами: віра не виключає заслуг добрих вчинків, і спасіння передбачає «співпрацю» віри, благодаті й діл. У результаті трентська дефініція стала контратезою лютерансько-кальвіністським формуванням, відновивши роль церковних інституцій і таїнств у процесі спасіння.

3) Сакраментологія — семеро таїнств і трансубстанціація

Собор підтвердив існування семи дійсних таїнств і особливо — реальну присутність Христа в Євхаристії. Тридент підтвердив доктрину трансубстанціації (хоч у деталях трактування лишилося відданим традиції) й засудив протестантські заперечення щодо частини таїнств. Декрети щодо священства, таїнств покаяння і миропомазання мали на меті відновити сакраментальний світ як осердя церковного життя.

4) Канон Священного Писання

⁶⁹ Concilium Tridentinum. *Canones et Decreta*. (1564) URL: https://archive.org/details/bub_gb_QFEokxgibOMC

Собор остаточно визнав канон книжок Старого й Нового Завіту, включно з тими книгами, які протестанти відкидали як «девтороканонічні». Це було важливо для відмежування католицького вчення від протестантської біблійної політики⁷⁰.

5) Декрети щодо індульгенцій і зловживань

Собор осудив зловживання індульгенціями й наказав усунути незаконні практики, не відмовляючи самої можливості індульгенцій як богословського інструменту в межах дисципліни Церкви.

Тридентське вирішення проблем включало потужну програму внутрішньої реструктуризації, спрямовану на оновлення духовенства, підвищення якості пасторської опіки і запровадження інституцій, які б закріпили духовну дисципліну.

1) Семінарії і освіта духовенства

Одне з найважливіших практичних рішень собору — обов'язкова організація семінарій у кожній єпархії для належної підготовки кандидатів до священства. Ця реформа мала декілька наслідків:

- підвищення рівня теологічної та пастирської підготовки кліру;
- зменшення випадків непідготовлених або аморальних служителів;
- стандартизація освіти й забезпечення контролю єпископату над кадрами.

2) Реформа єпископату і єпископських візитацій

Тридент відновив вимогу про реальну присутність єпископа в дієцезії (*residencia*), визначив обов'язок візитувати парафії, проводити дієцезіальні синоди і наглядати за навчанням і моральністю кліру. Це мало на меті ліквідувати практики неявного управління через місцевих уповноважених і запобігти симонії та непотизму.

3) Літургійна стандартизація: міссал і катехизм

Собор поклав платформу для літургійної уніфікації: у наступні роки римський обряд та видання катехизмів і міссалів (Римський міссал, Римський

⁷⁰ Prosperi A. The Catholic Reformation. (2022) URL: https://www.academia.edu/76026154/Catholic_Reformation_Springer_Encyclopedia_of_Renaissance_Philosophy

катехизм — *Catechismus Romanus*) встановили єдину форму богослужіння та пастирського навчання. Це мало бути засобом підтримки єдності й боротьби з «різнорідними» протестантськими практиками.

4) Дисциплінарні заходи проти зловживань

Собор заборонив торгові практики, симонію, продаж духовних посад, надмірну розкіш духовних осіб. Установлено заходи контролю над навчанням і моральною поведінкою духовенства.

На основі рішень Триденту була підготовлена офіційна система навчальних текстів:

Римський катехизм (*Catechismus Romanus*, 1566) — під керівництвом папи, як практичний посібник для парохів, щоб уніфікувати катехитичне навчання.

Римський міссал (*editio Piaе*, 1570) — уніфікація форми меси, яка стала інструментом літургійної єдності.

Канони й декрети собору — офіційні юридичні тексти, що мали пряму застосовність у юрисдикції церкви.

Ці напрацювання виконували не лише богословську роль, але також практично-виховну: через катехизм учення мало доходити до парафіян, через міссал — бути видимим у ритуалі.

Догматичні і дисциплінарні рішення потребували суттєвих інструментів реалізації: собор сам по собі був схваленням вчення, але для практичного втілення потрібні були папські булли, римські і місцеві органи управління та механізми контролю.

1) Папські булли і папська централізація

Після собору папи видавали булли⁷¹, які підтверджували й конкретизували соборні рішення, наказували їх виконання, створювали комісії для впровадження реформ. Папська влада використовувала ці акти для

⁷¹ Pius V. Bulla “Quo primum”. (1570) URL: <https://lms.org.uk/quo-primum>

централізованого супроводу реалізації: наприклад, бали про видання катехизму чи міссалу, встановлення індексів заборонених книг⁷².

2) Римська інквізиція (Congregatio Sanctissimi Officii) та цензура

Інквізиція, відновлена й посилена у XVI ст. (особливо Римська інквізиція і окремі інквізиційні трибунали), стала інструментом боротьби з єретичними висловлюваннями і контролю над релігійною думкою. У практиці це виражалося в: переслідуванні полемістів; процесах над «єретиками»; примусі до рецантацій; тюремних термінів і, в окремих випадках, стратах.

Цензурні списки (Index Librorum Prohibitorum), упорядкований і поширений у другій половині XVI ст., систематизували заборонені тексти та ускладнювали розповсюдження протестантської літератури.

3) Єзуїти і освітні мережі як механізм відновлення

Товариство Ісуса (єзуїти) стало одним із найпотужніших інструментів реалізації контрреформістської програми⁷³. Єзуїтська система колегій забезпечувала: підготовку компетентних богословів і педагогів; формування інтелектуальної оборони католицизму в університетах; місіонерство в Європі та колоніях; кадрове підкріплення єпархіального кліру (в подальшому — конкуренція й співпраця).

4) Єпископські візитації, дієцезіальні синоди й місцева адаптація

Реалізація соборних рішень значною мірою здійснювалася через посилену роль єпископів: візитації парафій, скликання дієцезіальних синодів для адаптації рішень до місцевих умов, внесення змін у місцеву практику. Саме на рівні єпархій відбувалася щоденна імплементація — створення семінарій, контроль за місцевими парохами, нагляд за літургією та катехитичною інструкцією.

5) Державна співпраця та використання світської влади

У деяких державах (наприклад, Іспанія чи Габсбурзькі володіння) реформація була імплементована в тісній співпраці з монархією: світська влада

⁷² Leo X. Exsurge Domine. (1520) URL: <https://www.papalencyclicals.net/leo10/l10exdom.htm>

⁷³ Bangert W. A History of the Society of Jesus. (1972) URL: <https://archive.org/details/historyofsociety0000bang>

застосовувала закони, цензурні розпорядження, каральні норми, підтримувала інквізицію й сприяла поверненню населення до Католицької Церкви. У інших місцях (наприклад, у Речі Посполитій) застосування рішень було м'якшим і потребувало вигадкування компромісів.

Хоча Тридент надав чітку програму, її впровадження було неоднорідним:

Географічна диференціація. У Південній Європі, Італії, Іспанії реформи прижилися швидко; у центральній Європі та частинах Німеччини — поступово й у різному ступені.

Опір та адаптації. В регіонах із сильною протестантською присутністю (північні німецькі землі, Англія, Нідерланди) впровадження зустрічало спротив і призвело до політичного протистояння.

Ресурсні проблеми. Організація семінарій, навчання кадрів і контроль вимагають фінансових ресурсів; не в усіх єпархіях вони були доступні одразу.

Інституційно-догматична програма Контрреформації забезпечила Католицькій Церкві інструменти для тривалого відновлення морального та інтелектуального авторитету⁷⁴. Семінарії підвищили якість духовенства; катехизми й уніфікована літургія відновили видиму єдність; інквізиційні та цензурні механізми обмежили дискурсивну експансію протестантських ідей у католицьких зонах. У середньостроковій перспективі це дозволило зупинити втрати віруючих у Південній і Центральній Європі та започаткувало довготривалий процес контрреформаційної реставрації.

Водночас жорсткість окремих механізмів (інквізиційні процеси, цензура) мала й негативні наслідки: культурні ізоляції в окремих регіонах, радикалізацію опозиційних рухів і формування тривалої конфесійної поляризації в політичному житті Європи. Реалізація соборних рішень виявилася історично глибоким, але неоднорідним процесом, поєднуючи централізовані папські ініціативи з місцевими адаптаціями і конфліктами.

⁷⁴ Bireley R. The Refashioning of Catholicism 1450–1700. (1999) URL: <https://archive.org/details/refashioningofca0000bire>

3.2. Єзуїти та інші рухи оновлення

Цей підрозділ присвячений аналізу тих нових і відновлених церковних рухів, що стали «активною рукою» Контрреформації: передусім Товариству Ісуса (єзуїтам), а також внутрішнім реформам у старих орденах (кармеліти, домініканці, францисканці — капуцини), а також новим жіночим конгрегаціям (Урсули та ін.). Розглядаються засновники і ключові постаті (Ігнатій Лойола, Тереза Авільська, св. Іван Хреститель/Іван від Хреста), організаційні моделі, освітні та місіонерські стратегії, полемічні методи та практичні результати їхньої діяльності в Європі і за її межами.

Походження і духовна програма

Ігнатій Лойола (Іньїго Лойола, 1491–1556) був іспанським дворянином, який пережив релігійне навернення після поранення; подія це спричинила глибоке перебудування його життя й сприяла народженню «Духовних вправ» (*Exercitia spiritualia*)⁷⁵ — системної програми вправ (ретритів) для внутрішнього духовного перетворення. *Spiritual Exercises* стали не лише духовною технікою, а й методологією підготовки кадрів для активної місіонерської й освітньої діяльності⁷⁶.

Заснування Товариства Ісуса (1540)

У 1540 р. папа Павло III затвердив статuti новоствореної спільноти — *Societas Jesu*⁷⁷. Ключові характеристики товариства:

Послух Папі — єзуїти прямо підкорялись папському престолу; це надавало їм унікальної мобільності й політичної ролі у відновленні Католицької Церкви.

⁷⁵ Ignatius of Loyola. *Exercitia Spiritualia*. (1548) URL: <https://archive.org/details/exercitiasspiritu00igna>

⁷⁶ O'Malley J. W. *The First Jesuits*. (1993) URL: https://archive.org/details/firstjesuits0000omal_q3j0

⁷⁷ Енциклопедія історії України URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ezuity

Структурна дисципліна й централізація — жорстка ієрархія, строга формація новиків, загальні вічні обіти (подібні до монаших), а також специфічні обіти виконання місій.

Використання «Духовних вправ» як інструменту формування духовної витривалості і покорі; великою частиною виховного процесу була саме особиста духовна практика.

Організація і Ratio Studiorum

Єзуїтська організація вирізнялася високим ступенем централізації й раціоналізації освіти. Ratio Studiorum (затверджена формула навчання 1599 року, хоча практики формувалися раніше) регламентувала шкільні плани, методику викладання, ієрархію викладачів, оцінювання та духовну формацію студентів. Ключові елементи:

Колегіальна мережа — єзуїти створювали колегіуми і університети по всій Європі, які забезпечували як загальноосвітню, так і богословську підготовку.

Кадрова політика — акцент на ретельному доборі та формуванні викладацького складу (талановиті студенти ставали в майбутньому «посланцями» порядку).

Універсальність курсів — гуманітарні дисципліни, класична філологія, риторика та теологія забезпечували єзуїтську культурну присутність у сферах влади й впливу.

Освіта як інструмент Конрреформи

Єзуїтські школи виступали інструментом формування лояльної до Церкви інтелектуальної еліти: вони готували не лише священиків, але й світських адміністраторів, учителів, дипломатів. Класична риторика й філологія у поєднанні з катехізацією створювали надійний механізм культурної окупації⁷⁸.

⁷⁸ Bangert W. A History of the Society of Jesus. (1972) URL: <https://archive.org/details/historyofsociety0000bang/page/n5/mode/2up>

Єзуїтська експансія мала виразний глобальний характер — від Америк і до Азії й Африки⁷⁹. Методи місійності вирізнялися адаптивністю й інтелектуальною підготовленістю⁸⁰.

Приклади видатних місійників

Франсіс Ксав'єр (Francis Xavier, †1552) — один з перших великих єзуїтських місіонерів, працював у Індії, Японії і на сусідніх островах; його метод поєднував рішучу проповідь із прагматичною організацією місійної інфраструктури.

Маттео Річчі (Matteo Ricci, 1552–1610) — італійський єзуїт, який працював у Китаї; відомий методом «культурної адаптації» (accommodation): вивчення мови, засвоєння конфуціанської літературної традиції, використання математичних і астрономічних знань як «вхідних точок» для діалогу.

Роберто де Нобілі (Roberto de Nobili) в Індії застосовував тактику «входу до вищих каст», використовуючи місцеві символічні коди; ці практики породили етичні й полемічні дискусії у Європі (дебати про допустимість таких пристосувань).

Методи місійності

Лінгвістична та культурна адаптація. Єзуїти підкреслювали необхідність глибокого вивчення місцевих мов і культурних кодів; це відрізняло їхню стратегію від формально нав'язливої місіонерської практики.

Освітні програми й служби охорони здоров'я. Школи, шпиталі й друковані праці стали інструментами завоювання довіри та залучення місцевих еліт.

Інтелектуальна діалогічність. Ведення дебатів з місцевими інтелектуалами (як у Китаї) вимагало серйозної філологічної й наукової підготовки; єзуїти часто застосовували наукові знання (астрономія, картографія) як «вхід» до діалогу.

⁷⁹ Brockey L. Journey to the East: The Jesuit Mission to China. (2007) URL: https://www.academia.edu/67035876/Journey_to_The_East_The_Jesuit_Mission_to_China_1579_1724_By_Liam_Matthew_Brockey

⁸⁰ Grendler P. The Culture of the Jesuit Colleges. (2008) URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/53794/9789004391123.pdf?sequence=1>

Полеміка і протиріччя

Адаптивні методи породили полеміку — як серед католицьких колег (напр., домініканців), так і серед світської влади. Найвідоміша — «китайська ритуальна суперечка» (Chinese Rites Controversy), у якій сперечалися щодо допустимості елементів конфуціанської культової практики (шановні предки) у християнській релігійній практиці. Ці дебати показали глибинні питання: наскільки допустима інкарнація християнського послання в інші культурні коди.

Полеміка й апологетика

Єзуїти активно вели богословську й політичну полеміку⁸¹: вони відповідали на протестантську апологетику (через полемічні праці, захищаючи трентські постанови), формували догматичну наукову базу і працювали в університетах як протипоказ протестантським центрам освіти. Важливою постаттю апологетики був Роберт Беллармін (1542–1621), єзуїт і кардинал, автор праць проти протестантів і сучасних політичних теорій (право на супротив, королівська легітимація тощо)⁸².

Проповідництво і пастирська активність

Єзуїти відомі також високим рівнем місцевої проповіді — великі катедральні та проповідницькі центри розвивали мистецтво переконання (реторика, театральні елементи у проповіді), що значно підсилювало вплив контрреформаційної стратегії на повсякденне життя.

Політична й дипломатична роль

Завдяки своїй підготовці й мобільності єзуїти часто виступали як дорадники при дворах, керували дипломатичними місіями й були інструментом папської політики⁸³. Їхня лояльність папі робила їх силою, що могла швидко

⁸¹ Bellarmini R. Disputationes Roberti Bellarmini Politiani, S.R.E. cardinalis de controuersiis christianae fidei aduersus huius temporis haereticos, quatuor tomis comprehensae 1599. URL: https://archive.org/details/bub_gb_CYhfGhPyoSwC

⁸² Там само

⁸³ Weber A. The Catholic Reformation. (2006) URL: https://www.researchgate.net/profile/Ola-Grytten/publication/342039791_Weber_revisited_A_literature_review_on_the_possible_Link_between_Protestantism_Entrepreneurship_and_Economic_Growth_Weber_revisited_A_literature_review_on_the_possible_Link_between_Prot_estantism_Entre/links/5edf5d3792851cf1386c1668/Weber-revisited-A-literature-review-on-the-possible-Link-between-

реагувати на виклики у різних королівствах; в окремих випадках це викликало підозру і протидію (експульсації єзуїтів у XVIII ст. — більш пізній епізод, але наслідок напружених відносин).

Контрреформаційна реставрація йшла не лише «з новими силами» єзуїтів; внутрішнє оновлення торкнулося багатьох старих орденів, а також з'явилися нові жіночі й чоловічі конгрегації, що оновлювали монаші та парафіяльні практики.

Кармеліти: Тереза Авільська і Іван від Хреста (реформа містичного спрямування)

Тереза Авільська (Teresa of Ávila, 1515–1582) — ініціаторка «обнажених» (discalced) кармелітів, реформаторка монашого життя в Іспанії; її духовні праці (автобіографія, «Шлях досконалості») значно вплинули на католицьку містичну традицію⁸⁴.

Іван від Хреста (John of the Cross, 1542–1591) — реформаторський містик, автор класичних творів християнської містики (темна ніч душі), спільно з Терезою сформував нову конгрегаційну модель, яка робила акцент на внутрішній аскезі та реформованому богослов'ї любові⁸⁵.

Їхня реформа поглибила духовну дисципліну й привабила нові групи духовної практики й внутрішньої аскези.

Домініканці: богословська оборона і місіонерство

Домініканський орден відіграв важливу роль як традиційний інтелектуальний захисник ортодоксії (зокрема, у середньовіччі) і як учасник Контрреформи: багато домініканців працювало в університетах, займалося місіонерством (напр., у Новому Світі) і брало участь у теологічних диспутах. Серед відомих домініканців — борці з єрессю й апологети католицизму; вони

Protestantism-Entrepreneurship-and-Economic-Growth-Weber-revisited-A-literature-review-on-the-possible-Link-between-Protestantism-Ent.pdf

⁸⁴ Teresa of Ávila. *The Book of Her Life*. (1565) URL: <https://www.icspublications.org/pages/saint-teresa-of-avila-on-i-the-book-of-her-life-i?srsId=AfmBOoqIDREoN5bfWT5NeOsOVI60Kdbt0OUqaZC7GvG8rThSLEmOsXg6>

⁸⁵ John of the Cross. *Dark Night of the Soul*. (1578) URL: <https://basilica.ca/documents/2016/10/St.%20John%20of%20the%20Cross-Dark%20night%20of%20the%20soul.pdf>

також брали участь у справах захисту прав індіанців (приклад — Баромі де лас Касас, хоч дискусія стосується різних підходів у порядку).

Капуцини, реформовані францисканці і місцева духовна віднова

Рухи францисканської реформи (капуцини) поставили на перший план бідність, близькість до народу й проповідь простим людям. Їхні проповіді й місійна діяльність були ефективними в сільських районах, де інституційні зміни дійсно відчувалися безпосередньо⁸⁶.

Локальні реформи в монастирях і дієцезіях

Перереєстровані правила життя, піднятий стандарт моральної поведінки серед монахів і черниць, оновлені устами та контроль єпископату — усі ці зміни мали на меті реанімувати монашество як приклад святого життя і джерело місцевої католицької сили.

Досягнення

Відновлення інтелектуальної та моральної позиції Церкви. Єзуїтська освіта, домініканська теологія, кармелітська духовність підняли рівень католицької відповіді на виклики Реформації.

Розгортання глобальної місії. Єзуїти (і не лише вони) відкрили постійні контакти з Азією, Америками й частинами Африки, заклавши підвалини католицької глобальної присутності.

Соціальний і культурний вплив. Контрреформаційні ордени просували освіту, катехізацію, ліквідацію зловживань — реформи, що відновлювали довіру частини населення.

Межі та проблеми

Конфліктні методи. Інквізиційні заходи, цензура і політичне залучення інколи породжували опір, радикалізм та ескалацію конфліктів.

Полеміки щодо адаптації. Адаптаційні методи місій (Річчі, Нобілі) породили внутрішні суперечки (наприклад, китайська ритуальна суперечка), що в довгостроковій перспективі послаблювало єдність місіонерського підходу.

⁸⁶ Black C. Italian Confraternities in the Sixteenth Century. (1992) URL: https://www.academia.edu/37620611/Italian_Confraternities_in_the_Sixteenth_Century

Політичні підозри і боротьба за вплив. У багатьох країнах єзуїтів звинувачували у надмірній політичній активності⁸⁷; це призводило до обмежень у роботі або навіть вигнання у пізніші століття.

3.3. Політичні та соціальні інструменти Контрреформації

У цьому підрозділі досліджується, якими політичними та соціальними інструментами користувалися Папство і католицькі держави для відновлення й утвердження католицької влади після викликів Реформації. Аналіз включає стратегію папства і кооперацію з монархіями й місцевою владою (каденція конфесійної політики), а також механізми примусу й впливу — інквізицію, цензуру, шпигунські мережі, систему пропаганди (катехизму, проповіді, театралізовані форми). Крім загальноєвропейських практик, подано приклади з Південної Німеччини, Іспанії, Італії, Польщі та українських земель (процеси унії та католицький вплив), щоб показати різну конфігурацію контрреформаційних інструментів у локальних умовах.

Концепт і цілі стратегії.

Папство після Триденту проводило комплексну політику «каденції» — тобто поетапну систему заходів, які мали одночасно догматичне, інституційне й політичне спрямування⁸⁸. Головні цілі цієї стратегії: відновити й закріпити авторитет церковної ієрархії; повернути втрачених вірян; нейтралізувати протестантський вплив у межах католицьких держав; створити освітню, місійну та пропагандистську інфраструктуру для довготривалої підтримки ортодоксії.

Ці цілі реалізовувалися в кількох взаємопов'язаних напрямках:

⁸⁷ Gallagher M. Philip Neri and the Roman Society. (1993) URL: <https://archive.org/details/stphilipneriroma0000ponn>

⁸⁸ Reinhard W. Gegenreformation als Modernisierung? (1985) URL: <https://www.schmidt.hist.unibe.ch/pot/konfessionalisierung/ReinhardBoskovska.rtf>

1. Догматична стабілізація (реалізована Тридентом): юридично-богословські акти для маркування меж «ортодоксії».
2. Кадрова і організаційна реформа (семінарії, єпископський нагляд, стандарти литургії).
3. Культурно-просвітницька робота (катехизми, школи, єзуїтські колегії).
4. Політико-юридичне підкріплення (булли, домовленості з монархами, інквізиція, цензура).
5. Місійна та зовнішня політика (єзуїтські місії, дипломатія, коаліції з католицькими державами).

Координація з державами

Папство діяло не одноосібно: успіх залежав від співробітництва з католицькими монархами й місцевими елітами. Форма взаємодії мала декілька варіантів:

Партнерство в Іспанії і Португалії, де королі користувалися патронатом (*patronato*) над місіями і тісною кооперацією з іспанською короною в питаннях цензури й інквізиції.

Співпраця з Габсбургами (Іспанська гілка, Австрія), які діяли як військово-політичний щит католицизму у Центральній Європі.

Проміжний варіант у Франції та Італії, де папство мало сильний прямий вплив у Папській державі і різний рівень впливу в королівській політиці.

Адаптивна політика в Речі Посполитій та на Східній Європі, де католицька політика часто будувалася на альянсах з місцевою шляхтою, уніях та через проповідницьку діяльність церковних орденів.

Політика «каденції» мала також компонент «довгого часу»⁸⁹: вона розраховувала не лише на миттєві повернення, а й на формування інтелектуального й освітнього покоління, здатного повернути католицьку присутність у культурних елітах.

Інквізиція: структура і функції

⁸⁹ Schilling H. Konfessionalisierung und Staatsinteressen. (1992) URL: <https://d-nb.info/982167318/04>

Інквізиція в XVI–XVII ст. — це не одна монолітна структура, а низка інституцій, які діяли на різних рівнях:

Римська інквізиція (Священний офіс) — центральний орган, який координував переслідування єресі на міжнародному рівні, здійснював цензурні переліки та ініціював глобальні акції.

Іспанська інквізиція — найбільш організована й найбільш жорстка в Європі; під її егідою відбувалися суди над єретиками, ревізії книг і жорстке переслідування «нових християн» (конверсів).

Португальська й інші локальні трибунали — діяли в колоніях і вдалині, зосереджуючись на контролі над місцевою релігійною практикою.

Функції інквізиції були багатогранні: судова (переслідування за єресь), превентивна (попередження через цензуру), дисциплінарна (нагляд за моральністю духовенства) і інформаційна (збирала дані про супротивників, мережі пропаганди). Процедури включали інформаторство, допити, конфіскацію друкованих матеріалів і судові вироки, іноді аж до смертної кари⁹⁰.

Шпигунство і мережі інформаторів

Контрреформаційні структури активно користувалися мережею інформаторів. Їхні завдання: виявити баптистів, анабаптистів, протестантських проповідників, друкарні, що поширювали «єретичні» тексти⁹¹. Мережі включали:

Місцевих свідків і шпигунів у містах (купці, друкарі, службовці).

Церковних агентів (священники, монахи), які збирали інформацію про «неортодоксальні» практики.

Дипломатичні канали: папські легати, єзуїти й консульські служби були джерелом інформації про протестантську активність у певних дворах.

⁹⁰ Kamen H. The Spanish Inquisition: A Historical Revision. (1997) URL: <https://archive.org/details/spanishinquisiti00henr>

⁹¹ Там само

Шпигунство було політично чутливим інструментом: інформація про таємні контакти з іноземними протестантами іноді ставала приводом для арештів та кримінальних справ⁹².

Цензура і індекс заборонених книг

Система цензури поєднувала папські та королівські заходи: Index Librorum Prohibitorum (Індекс заборонених книг) ставав інструментом контролю над читанням і над доступом до ідей. Елементи цензури:

Локальні цензурні розпорядження — вимога дозволяти друк книг тільки за ліцензією; конфіскація нелегальної літератури.

Індекси — перелік заборонених праць, оновлюваний і запроваджений у різних країнах; відсилка на каральні санкції.

Паліатація та цензорські комісії в університетах і колегіях — наукова перевірка робіт.

Цензурні заходи були ефективні там, де існувала сильна адміністративна машина. Однак у випадках, коли мережі друку і торгівля були розгалуженими (Північні Нідерланди, Англія), цензура виявлялася менш дієвою.⁹³

Пропаганда: позитивні контртексти

Пропаганда Контрреформації мала дві складові: Оборонну (апологетичні полемічні твори, диспути, трактати) та Позитивну (катехизм, мистецтво, театральні форми). Інструменти:

Катехизми, місали, житія святих — освітні матеріали, що формували етичний клімат.

Пізньобарокова культура (музика, живопис, архітектура) — створювала емоційний та візуальний «атмосферний щит» проти протестантської простоти.

Проповідницькі кампанії і публічні диспути — захищали ерістичні орієнтири, одночасно дискредитуючи протестантів у народних очах.

⁹² Peters E. Inquisition. (1988) URL: <https://archive.org/details/inquisition0000pete>

⁹³ Pettegree A. Reformation and the Culture of Persuasion. (2005) URL: <https://archive.org/details/ReformationAndTheCultureOfPersuasion>

Використання театру та мистецтва — церковна вистава, релігійні процесії, образотворче мистецтво працювали на відновлення почуття сакральності.

Пропагандистська політика поєднувала інтелектуальні тексти з емоційними засобами впливу, створюючи багатопланову стратегію відновлення.

Південна Німеччина

Південна Німеччина (баварські та австрійські землі, південні князівства) залишалася в великій мірі католицькою орбітою і стала центром інтенсивної контрреформаційної активності. Основні елементи:

Підтримка Габсбургів: Австрійські домовленості й політика Габсбургів сприяли зміцненню католицизму.

Єзуїтські колегії: центр контрреформаційної освіти, що готував духовенство й світську еліту.

Дієцезіальні реформи: семінарії, єпископські візитації, контроль над місцевими культами.

Політико-воєнні дії: під час Тридцятилітньої війни (1618–1648) південні землі стали ареною протистояння католицьких коаліцій і протестантських союзів; поразки чи перемоги тут мали довготривалі наслідки для конфесійного ландшафту⁹⁴.

Іспанія

Іспанія — зразок жорсткої, централізованої контрреформаційної політики:

Іспанська інквізиція діяла як державний механізм контролю: переслідування єретиків, контроль над новими християнами (конверсами) і жорстка цензура.

Королівський патронаж забезпечував тісну взаємодію між троном і церковними інституціями (патронат над колоніями, підтримка єзуїтів, фінансове забезпечення місій).

⁹⁴ Wondrous in His Saints: Counter-Reformation Propaganda in Bavaria URL: <https://archive.org/details/wondrousinhissai0000soer?q=%22lauren+hackett%22>

Культурна політика: заохочувався бароковий католицизм, живопис (Веласкес, Рібера), метафізичне мистецтво; освіта — єзуїтські колегії.

Експансія у колоніях: іспанська колоніальна політика поєднувала релігійну місію з адміністративним контролем, посилюючи католицьке домінування в Америці⁹⁵.

Італія (Папська держава і Південна Італія)

Італія лишалася ядром папської влади:

Папський апарат координував релігійну політику через легатів, булли, інквізицію.

Культурна і дипломатична робота: Папство інвестувало в мистецтво, архітектуру (барокові собори), щоб підсилити присутність Церкви у публічній сфері.

Місцеві реформи: впровадження семінарій у єпархіях, підвищення стандартів священства⁹⁶.

Польща і Річ Посполита

Річ Посполита відзначалася конфесійною складністю: на її територіях співіснували католицизм, православ'я, кальвінізм, аріанство, юдаїзм. Контрреформація тут мала особливий характер:

Уніатські процеси (брік-унія) і греко-католицькі ініціативи були способом перетворити православні громади на східний обряд у єдності з Римом (відомий приклад — Берестейська унія 1596 р.).

Єзуїтські колегії активно діяли в містах (Люблін, Краків), сприяючи відновленню католицької освіти.

Політична роль шляхти: шляхта могла виступати як захисник свободи сумління; отже, контрреформі доводилося шукати компроміси.

Українські землі (католицький вплив / уніатські процеси)

⁹⁵ Elliott J. H. Imperial Spain 1469–1716. (1963) URL: <https://archive.org/details/imperialspain1460000jhel>

⁹⁶ Black C. Italian Inquisition and Society 1540–1600. (2009) URL: <https://archive.org/details/italianinquisiti0000blac>

Українські землі (входили в склад Речі Посполитої, Молдову, згодом Російської імперії) були зоною складних міжконфесійних взаємодій. Контрреформаційна політика тут мала кілька вимірів:

1. Унійний рух (уніяти)

- Сутність: Унія — об'єднання частини православної ієрархії з Римом при збереженні східного обряду (літургійних форм), але з визнанням верховенства папи.

- Берестейська унія (1596) — ключовий епізод, коли частина православних ієрархів в українських землях погодилася на унію з Римом, що призвело до створення Унійної (греко-католицької) церкви.⁹⁷

- Мотивація і механізми: унія була інструментом Папства і католицької політики у Східній Європі для послаблення православного впливу та для розширення контакту з місцевою шляхтою. Методи включали переговори з ієрархами, політичні угоди, освітні стимули (відкриття колегій) й адміністративні преференції.

2. Роль єзуїтів і освітніх центрів

- Єзуїти і ордени відкривали школи і брали участь у місіонерській діяльності, спрямованій на підсилення католицизму серед шляхти й міщан.

- Освітні ініціативи працювали на відродження латинистики, східних греко-католицьких кадрів та поширення латинської катехизації в міських середовищах.

3. Суспільні наслідки і опір

- Унія викликала сильний опір серед православного населення, що призвів до релігійних конфліктів і бунтів у деяких регіонах.

- Формувалися «конфесійні лінії» — православні громади консолідувалися довкола митрополій, тоді як унії отримували підтримку від шляхти й частини міських еліт.

⁹⁷ Turij O. Between Rome and Constantinople: The Union of Brest. (2010) URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13806/file.pdf>

- У довгостроковій перспективі унійні структури (греко-католицизм) відіграли важливу роль у культурній дистанціації від Москви та у формуванні окремої релігійної ідентичності, що мала політичні наслідки у XVIII–XIX ст.

Позитивні наслідки (з точки зору Папства і католицької ідеї)

Відновлення інституційної цілісності: через семінарії, підвищену дисципліну ієрархії та літургічну уніфікацію Католицька Церква відновила значну частину свого традиційного авторитету.

Освітня і культурна консолідація: єзуїтські школи та колегії формували нове покоління еліти, лояльної до Риму.

Місійний успіх глобально: у колоніях і на нових континентах контрреформаційна політика заклала підвалини великої світової католицької мережі.

Негативні наслідки і обмеження

Конфесіональна поляризація: жорсткі заходи (інквізиція, цензура) поглиблювали конфронтацію й відштовхували частину інтелектуальної спільноти; посилювалася атмосфера взаємної недовіри в Європі.

Політична напруженість: інструменти примусу часто переходили у політичні репресії, що підсилювало протестантський опір і створювало передумови для широких воєн (Тридцятилітня війна).

Локальні конфлікти: у прикордонних і змішаних регіонах (Німеччина, Польща, Українські землі) контрреформістські заходи стимулювали тривалі міжконфесійні конфлікти і соціальні розломи.

Політичні та соціальні інструменти Контрреформації становили ретельно скоординовану стратегію, яка поєднувала догматичну чіткість і широкий набір практичних механізмів реалізації (інквізиція, цензура, шпигунство, пропаганда, єзуїтські колегії). Успіхи цієї політики були значними: Католицька Церква відновила авторитет у багатьох регіонах, розгорнула глобальні місії й створила освітню інфраструктуру, здатну витримати ідеологічні виклики. Одночасно застосування жорстких репресивних заходів породило глибоку конфесіональну поляризацію й локальні конфлікти, що стали частиною політичної хроніки

ранньомодерної Європи. Українські землі, де унія стала інструментом інтеграції частини православної ієрархії до Риму, наочно демонструють, як релігійна політика поєднувалась з політичною та соціальною інженерією, породжуючи тривалі процеси трансформації релігійної карти регіону.

РОЗДІЛ 4. РЕЛІГІЙНІ КОНФЛІКТИ, НАСЛІДКИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

4.1. Війни і політичні конфлікти

У цьому підпункті аналізуємо наймасштабніші воєнні та політичні конфлікти раннього нового часу, пов'язані з Реформацією та Контрреформацією: Шмалькальденську війну, Війни гугенотів у Франції, Нідерландську революцію (Вісімдесятиліття) і, кульмінаційно, Тридцятилітню війну з її завершенням Вестфальським миром 1648 року. Для кожного конфлікту послідовно розглянуто причини (релігійні, політичні, соціо-економічні), хід, основні етапи та наслідки — локальні й європейські. Наприкінці дається синтез: як ці війни змінили політичну карту Європи, демографію, економіку та подальші інтерпретації істориків.

А. Загальні передумови військово-політичних конфліктів

Перед тим як перейти до окремих воєн, варто виділити спільні чинники, що обумовили перехід релігійних суперечок у зброєне протистояння.

1. Конфесіоналізація політики. Реформація не була лише богословською проблемою — вона породила нові моделі ідентичності, що часто «прив'язувались» до територій та владних структур. Ідея «чия влада — того й релігія» (*cuius regio, eius religio*) та суперечки щодо права призначати священнослужителів робили релігію предметом політичної конкуренції.

2. Стан державного будівництва. Розвиток централізованих монархій та амбіції династій (особливо Габсбургів і їх противників) стикалися з питанням контролю над церковним майном, юрисдикцією та лояльністю підданих.

3. Економічні і соціальні чинники. Економічні кризи, аграрні напруження, зростання міст і буржуазії, суперечності між станами — усе це служило ґрунтом для мобілізації протестантських або католицьких груп на боці того чи іншого претендента.

4. Військова революція та міжнародні альянси. Поява постійних найманих військ, покращення фортифікацій і артилерії робили війну більш руйнівною й

тривалою; династичні й конфесійні альянси (Габсбурги, Франція, Англія, Швеція, Оранські дома) ускладнювали конфлікти і робили їх частиною загальноєвропейської гри.

В. Шмалькальденська війна (1546–1547)

Причини. Основна причина — політичне протистояння всередині Священної Римської імперії між імператором Карлом V (гасбурзька династія, прихильник католицизму і імперського порядку) та протестантськими князями, які утворили Шмалькальденський союз (1531). До цього додавались релігійні суперечки щодо реформи церкви, питання про правовий статус протестантства і контроль над церковним майном.

Хід і характер бойових дій. Війна по суті була серією військових кампаній та політичних маневрів; імператор зібрав коаліцію, у 1546–1547 провів активні військові операції, що призвели до поразки шмалькальденців у битві при Мюльберзі (1547). Проте імперська перемога була тимчасовою: необхідність компромісу, політичні обставини (війни Карла V проти Франції, Османської імперії), а також економічні витрати зробили неможливим повне придушення протестантизму.

Результат. Формально — тимчасове посилення імперської влади; фактично — показ того, що релігійну проблему не можна вирішити виключно військовими засобами. Уже в Аугсбурзькому мирі 1555 пішли на компроміс: підтверджено право князів визначати віросповідання їхніх територій (*cuius regio, eius religio*), а також гарантії для привілейованих станових груп. Шмалькальденська війна показала, що релігійні суперечки в Європі потребують політичного регулювання⁹⁸.

С. Війни гугенотів у Франції (1562–1598)

Причини. Поєднання релігійного та династичного факторів. Кальвіністські тенденції серед частини французької шляхти (гугеноти) перетиналися зі слабкістю королівської влади, змаганням знаті (семейства Гізів, Бурбонів),

⁹⁸ Brady T. German Histories in the Age of Reformations. (2009) URL: <https://www.cambridge.org/core/books/german-histories-in-the-age-of-reformations-14001650/88A2A6C209743010C6A66D9F2BF7504E>

фінансовими кризами та елементами соціального протесту. Суперечності між королем (католицьким режимом) і частинами шляхти, що сповідували протестантство, переросли у серію збройних конфліктів.

Хід. Серія періодичних воєн і масових актів насильства між 1562 і 1598 роками (близько вісім великих епізодів). Найвідоміша подія — Варфоломійська ніч (1572), коли після політичного зближення частини гугенотів і королівської родини відбулися масові вбивства протестантів у Парижі й інших містах. Проте війни не були лише релігійним геноцидом: вони мали династичний та соціальний характер, в яких змінювалися союзи, винагороди та амбіції⁹⁹.

Результат. Нантський едикт 1598 року (Генріх IV) надав гугенотам невелику меру конституційної і релігійної автономії: право на культу в деяких містах, право на фортеці і громадське існування (обмежене). Такий компроміс показав прагматичну політику королівської влади, що на довгостроковому відтинку сприяло відносній стабілізації Франції, але також продемонструвало, що релігійні суперечки можуть тривати поколіннями¹⁰⁰.

Д. Нідерландська революція (Вісімдесятиліття, ≈1568–1648)

Причини. Комплексна суміш політичних (опір іспанському централізму Габсбургів), релігійних (широке поширення кальвінізму в Північних провінціях), економічних (міжнародна торгівля, морська економіка, буржуазні інтереси) та соціальних чинників. Іспанська адміністрація та інквізиція викликали спротив у протестантських, але й у секулярних верствах.

Хід. Початкова фаза (1568–1579) включала повстання під проводом Віллема Оранського; утворення Союзу Утрехта (1579) у відповідь на католицький Союз у Аррасі стало політичним каталізатором об'єднання північних провінцій. Революція поступово перетворилася у боротьбу за незалежність — по суті, у війну за національне визволення та політичну

⁹⁹ Diefendorf B. Beneath the Cross: Catholics and Huguenots in Sixteenth-Century Paris. (1991) URL: <https://archive.org/details/beneathcrosscath0000dief>

¹⁰⁰ Holt M. The French Wars of Religion. (1995) URL: https://assets.cambridge.org/97805218/38726/frontmatter/9780521838726_frontmatter.pdf

автономію. Періодичні мирні угоди та ескалації продовжувалися десятиріччями; велика роль у міжнародній грі — участь Англії, Франції, що підтримували Північ.

Результат. У довгостроковій перспективі — створення Республіки Сполучених провінцій Нідерландів як незалежної торгово-морської держави, відмінної за політичною системою (олігополія буржуазного еліту), і як центру протестантської культури та торгівлі. Для Іспанії — початок поступового ослаблення її європейської гегемонії¹⁰¹.

Е. Тридцятилітня війна (1618–1648): причини, хід, наслідки

Тридцятилітня війна — найбільш руйнівний і комплексний конфлікт у Європі раннього нового часу, що спочатку розпочався як релігійне протистояння в Чехії, а переріс у всеєвропейську війну за домінування, території й вплив.

Причини (мультифакторні).

1. Конфесійні протиріччя. Протестантські і католицькі інтереси в імперських землях не були вирішені попередніми угодами; напруження між протестантськими князями й імператорами Габсбургами було постійним.

2. Політичні та династичні амбіції. Франція (католицька, але прагматична), Швеція й інші країни шукали можливості послабити Габсбургів і розширити свій вплив.

3. Соціально-економічні фактори. Обтяжливе оподаткування, зростання корупції, селянські бунти і локальні суперечки сприяли ескалації.

4. Міжнародна логіка альянсів. Війна перетворилася на арену, де іноземні держави втручалися для реалізації власних інтересів: Франція (католицька) підтримувала протестантів для послаблення Габсбургів; данські, шведські інтервенції були спрямовані на контроль над балтійською торгівлею й політичний вплив.

Хід (фази).

¹⁰¹ Parker G. The Dutch Revolt. (1977) URL: <https://archive.org/details/dutchrevolt0000park>

Чеський етап (1618–1625): Після «Празької дефенестрації» (1618) протестантські стани виступили проти католических намісників Габсбургів; поразка в 1620 (битва на Білій горі) дала перевагу католикам.

Данський етап (1625–1629): Данський король втрутився як захисник протестантів; проте імперські й іспанські сили взяли гору.

Шведський етап (1630–1635): Втручання Густава II Адольфа перетворило конфлікт на більш масштабну війну; перемоги шведів, але й висока руйнівність.

Французький етап (1635–1648): Франція відкрито вступає у війну (на боці протестантів або проти Габсбургів) — перетворює війну на боротьбу за панування в Європі¹⁰².

Наслідки та Вестфальський мир (1648).

Територіальні і політичні зміни. Вестфальський мир закріпив політичний курс: визнання суверенітету держав, юридичне закріплення трьох конфесій (католицизм, лютеранство, кальвінізм) у деяких рамках імперії; втрати Габсбургів і підйом Франції як провідної континентальної сили; Швеція отримала територіальні переваги (Балтіка).

Демографія і економіка. Війна спричинила масштабні людські втрати (особливо в німецьких землях), руйнування сільського господарства, голод, епідемії; тривалий економічний занепад у багатьох регіонах.

Політичні наслідки. Консолідація ідеї суверенітету держав — початок сучасної системи міжнародних відносин; держави посилювали адміністративний апарат, фінансові інститути (податки, банківські системи) для утримання армій.

Культурні та соціальні зміни. Поворот до практичного секуляризму у міжнародних відносинах; водночас загострення конфесіональної ідентичності всередині держав; поява довготривалих соціальних травм.

Ф. Синтез: що дали ці війни Європі? Довготермінові зміни

¹⁰² Wilson P. The Thirty Years War: Europe's Tragedy. (2009) URL: https://cheirif.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/peter_h_wilson-europe_39_s_tragedy_a_history_of_th.pdf

1. Політична реформація Європи — від універсального християнського порядку до суверенних держав. Релігійні війни прискорили процес переходу до системи суверенних центрів влади, де зовнішня політика дедалі частіше оцінювалася через національні інтереси, а не лише через релігійні принципи.

2. Еволюція ідей про релігійну толерантність і компроміс. Вестфальський мир не винайшов толерантність, але встановив функціональні механізми співіснування конфесій, поклавши основу для пізніших політичних концепцій свободи совісті.

3. Демографічні й економічні наслідки. Руїнування в секторі сільського господарства, депопуляція окремих районів Німеччини і центру Європи, зміни у трудових практиках, міграції; повільне економічне відновлення супроводжувалося новими формами капіталізації та державного фінансування.

4. Соціальна і культурна «конфесіоналізація». Війни посилили роль конфесій у повсякденному житті: система шкіл, церква як провідний інструмент соціалізації, регулярні акти публічного богочитання. У багатьох регіонах сформувалися чіткі конфесійні гнізда, які впливали на політичні зв'язки століть.

5. Військова та фінансова модернізація. Війни сприяли «воєнній революції»: професіоналізація армій, дотримання регулярного постачання, розвиток артилерії і фортифікацій; водночас зросли вимоги до фінансових інститутів і податкової системи¹⁰³.

6. Інтерпретаційні підходи в історіографії. Історики пропонують різні моделі тлумачення: від «конфесіоналізаційної» (що підкреслює релігійну динаміку як рушійну силу) до «соціально-економічних» (фокус на економічних інтересах) та «державо-інтернаціональних» (роль династій і міжнародної політики). Найпродуктивніші дослідження поєднують мультифакторний підхід, показуючи, що війни були одночасно релігійними, політичними, економічними та соціальними явищами.

G. Короткі підсумкові тези

¹⁰³ Parker G. The Military Revolution. (1996) URL: https://archive.org/details/militaryrevoluti00geof_0

Війни XVI–першої половини XVII ст. були результатом взаємодії релігійних і нерелігійних факторів: богословські спори легко «зливались» із династичними амбіціями, економічними суперечками та соціальними напруженнями.

Військові кампанії перетворили локальні кризи в загальноєвропейські конфлікти через систему династичних і конфесійних альянсів.

Вестфальський мир 1648 року став поворотною точкою: він юридично закріпив ідею державного суверенітету, розширив коло політично легітимних віросповідних варіантів (визнання кальвінізму), але не усунув конфесійної напруженості — лише змінив способи її політичної артикуляції.¹⁰⁴

Довготермінові наслідки включають трансформацію політичного ладу Європи, зрушення у демографії й економіці, а також тривалу «конфесіоналізацію» соціального життя; таким чином релігійні конфлікти XVI–XVII ст. стали однією з ключових рушійних сил становлення модерної Європи.

4.2. Соціо-культурні та економічні наслідки Реформації та Контрреформації

У цьому підпункті аналізуються глибокі та довготривалі трансформації, які відбулися в європейських суспільствах XVI–XVII ст. під впливом релігійних реформ. Соціокультурні та економічні наслідки Реформації та Контрреформації виходять далеко за межі суто догматичних питань: вони охоплюють зміни у сфері грамотності, шкільництва, мовної політики, структури сім'ї, статусу жінки, професійної етики, а також формування ранньокapіталістичної економіки. Паралельно Контрреформація пропонувала альтернативну модель культурної політики — з акцентом на естетиці, освітній дисципліні та посиленій ролі духовного наставництва.

Тут розглядаються: (1) вплив реформаторських рухів на культуру друку і розвиток грамотності; (2) зміни в сімейній та гендерній структурі; (3)

¹⁰⁴ Croxton D. Westphalia: The Last Christian Peace. (2013) URL: <https://books.google.com.ua/books?id=RYeYAAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

економічні наслідки з урахуванням дискусій навколо «протестантської етики» Макса Вебера; (4) довготривала спадщина цих процесів у формуванні модерної Європи.

А. Реформація як каталізатор грамотності

Один із найочевидніших соціокультурних наслідків Реформації — вибухове зростання грамотності у протестантських землях. Це зумовлено низкою факторів:

1. Теологічний акцент на читанні Писання. Лютеранська і кальвіністська традиції вимагали від вірян особистого знайомства з Біблією. Ідея «*sola scriptura*» перетворила читання на релігійний обов'язок. Це змушувало як духовенство, так і мирян здобувати базові навички грамотності¹⁰⁵.

2. Створення шкільної мережі. Протестантські князі та міста активно відкривали школи: латинські гімназії, парафіяльні школи, училища для дівчат (у ряді кальвіністських громад). Протестантизм зробив освіту елементом соціальної етики¹⁰⁶.

3. Поява масової культури друку. Реформація використала друк як стратегічний ресурс: трактати Лютера, проповіді Цвінглі, катехизми, брошури. Друкарні ставали центрами інтелектуальних і політичних кампаній.

У католицьких землях тенденція була іншою: збільшення грамотності стало відгуком на протестантський виклик. Контрреформація через єзуїтські колегії зумовила високий рівень освіти католицької еліти, але не створила таких потужних масових шкільних мереж, як протестанти.

В. Переклади Біблії та зміна статусу національних мов

Реформація сприяла радикальному підвищенню статусу розмовних мов:

Лютерів переклад Біблії німецькою (1522–1534) формував основи сучасної німецької літературної мови.

Переклад Тіндейла англійською (1526) вплинув на подальшу стандартизацію англійської;

¹⁰⁵ Wiesner-Hanks M. Early Modern Europe 1450–1789. 2013. URL: https://assets.cambridge.org/9781107031067/frontmatter/9781107031067_frontmatter.pdf

¹⁰⁶ Greengrass M. Christendom Destroyed. 2014. URL: <https://archive.org/details/christendomdestr0000gree>

Кальвінізм у Франції й Швейцарії стимулював появу франкомовних богословських текстів і проповідей.

Контрреформація відреагувала двома шляхами:

1. уніфікація латини (Tridentinum запропонувало «єдиний і незмінний текст» для меси),

2. розвиток барокової літератури на національних мовах у Франції, Італії та Іспанії, що підсилювало емоційну сферу католицької культури.

Зростання ролі національних мов стало фундаментом для майбутнього розвитку національних держав.

А. Протестантська освіта

Протестантські громади інвестували в освіту через:

парафіяльні школи (обов'язкові для всіх дітей, включно з дівчатами в окремих регіонах),

університети (Віттенберг, Гейдельберг, Женевська академія),

видання підручників (катехизми Лютера, шкільні граматики).

Гуманізм у протестантському середовищі набув практичного виміру: граматика, риторика, етика, історія формували базу для активного громадянства.

В. Католицька освітня модель

Єзуїтські колегії стали символом католицького Ренесансу освіти:

пропонували класичні гуманітарні дисципліни (латину, риторику, логіку),

застосовували сувору педагогічну систему Ratio Studiorum (1599),

формували високоосвічене духовенство, юристів, адміністраторів.

Католицька школа ставила на емоційно-мотивуючі методи (театр, мистецтво, музика), тоді як протестантська — на текст, раціональність і індивідуальне читання¹⁰⁷.

Реформація та Контрреформація радикально змінили соціальні норми родини, шлюбності та гендерних моделей.

¹⁰⁷ Wright J. The Jesuits: Missions, Myths and Histories. 2004. URL: https://hydi.um.edu.mt/discovery/fulldisplay?vid=356MALT_INST:356MALT_VU1&docid=alma990001573770203956&context=L

А. Протестантська модель сім'ї

Протестантизм сприяв «домашній церкві» — родині як осередку віри:

скасування цілібату перетворило шлюб у центральну інституцію пастирського життя. Дружина пастора ставала символом нової моделі жіночої ролі¹⁰⁸;

підвищення цінності материнства і домашнього виховання, оскільки сім'я відповідала за початкову релігійну освіту;

феміністичні інтерпретації підкреслюють, що жінки отримали більший доступ до грамотності (читання Біблії), але при цьому їхнє життя залишалося під жорстким патріархальним контролем.

В. Католицькі трансформації

Контрреформація запропонувала два паралельні моделі:

1. Традиційна сімейна модель з акцентом на мораль, дисципліну, катехизацію, сильну роль батька.

2. Активізація жіночих чернечих орденів (урсулини, кармелітки):

- вони відкривали школи для дівчат,
- займалися доглядом за хворими,
- створювали нові форми жіночої духовності (св. Тереза Авільська).

Гендерні дослідження¹⁰⁹ стверджують, що протестантська модель підвищила жіночу грамотність, але католицькі ордени дали жінкам альтернативні кар'єрні й інтелектуальні шляхи.

А. Класична інтерпретація Макса Вебера

Макс Вебер у праці «Протестантська етика і дух капіталізму» стверджував:

кальвіністське вчення про передвизначення формувало дисципліну, раціональність, трудову етику;

«внутрішня світськість» професії (Beruf) перетворювала працю на релігійний обов'язок;

¹⁰⁸ Ozment S. When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe. 1983. URL: <https://archive.org/details/whenfathersruled00stev>

¹⁰⁹ Wiesner-Hanks M. Gender in History. 2001. URL: <https://all4pdfs.com/download/4868367-gender-in-history-global-perspectives>

• протестантизм легітимував бережливість, економію ресурсів, реінвестиції — риси раннього капіталізму¹¹⁰.

Вебер вважав, що протестантські регіони (Нідерланди, Англія, Північна Німеччина, Женева) демонстрували більш динамічний економічний розвиток.¹¹¹

В. Критика веберіанської концепції

Історики ХХ–ХХІ ст. запропонували більш складну картину:

1. Економічний розвиток передував Реформації, а не навпаки (Henri Pirenne, Fernand Braudel).

2. Католицькі регіони також мали сильні економіки (Італія, Південна Німеччина, Іспанська імперія в ХVІ ст.).

3. Фактор урбанізації і колоніальної експансії мав більший вплив, ніж релігійна етика.

4. Політичні умови і ринки (інституційні гарантії, фінансова система) були вирішальними.

Але навіть критики погоджуються: протестантські громади створили сприятливе середовище для раціональної організації праці, шкільництва і локального самоврядування.

С. Синтезова позиція

Сучасні дослідження стверджують¹¹²:

Реформація сприяла раціоналізації мислення, підвищенню грамотності і розвитку друкарства — це непрямо вплинуло на бізнес-культуру.

Кальвіністські регіони мали ефективніші інститути міського самоврядування, що підсилювало розвиток торгівлі.

Єзуїтські школи в католицьких землях створили висококваліфіковані кадри, що підживлювало науку та бюрократію.

¹¹⁰ Вебер, М. Протестанська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О. Погорілий. 1994 URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Weber_Max/Protestanska_etyka_i_dukh_kapitalizmu/

¹¹¹ Там само

¹¹² Gregory B. The Unintended Reformation. 2012. URL: https://www.academia.edu/3239543/Brad_Gregory_The_Unintended_Reformation

Отже, економічні наслідки Реформації не є суто протестантським феноменом — вони пов'язані з ширшим процесом модернізації європейських інституцій.

А. Зміна ритуальних практик

Протестантизм:

відкинув культ святих, мощей, багаті ритуальні форми;
наголосив на слові, проповіді та внутрішній побожності;
уніфікував обряди, зробив богослужіння простішим і зрозумілішим.

Католицизм у відповідь:

розробив барокову естетику, яка мала емоційний вплив (Г. Берніні, Караваджо);

посилив культуру театралізованих процесій;
ввів стандартизовану місу та реформи літургії.

В. Формування «конфесійних культур»

Після Тридентського собору й Аугсбурзького миру конфесія стала маркером ідентичності:

У протестантських землях культура орієнтувалася на книжку, сім'ю, громаду, школу.

У католицьких — на церковну ієрархію, мистецтво, ритуал, освіту через ордени.

Це породило феномен «конфесіоналізації»: держави використовували релігію для дисциплінування населення, а населення — для самоідентифікації.

С. Масова культура і медіа

Реформація та Контрреформація стимулювали розвиток:

брошурної політики (памфлети, сатири),
полемічної літератури,
перших форм «публічної думки».

Часто це супроводжувалося пропагандою та контрпропагандою — рух до сучасного інформаційного суспільства.

4.3. Історіографічні та методологічні інтерпретації наслідків

Реформації й Контрреформації

Цей підрозділ має за мету порівняти основні історіографічні моделі пояснення наслідків Реформації та Контрреформації, показати, як змінювалися інтерпретації залежно від методологічних парадигм і наукових шкіл, а також окреслити внесок даної кваліфікаційної роботи у сучасний науковий дискурс. Також важливо відзначити прогалини у дослідженнях і запропонувати перспективні напрями подальших студій.

Політичні інтерпретації є одними з найдавніших і найпоширеніших. Вони зосереджуються на тому, як Реформація змінила структуру влади, міжнародні відносини, армії, фінанси, династичні стратегії.

А. Класична політична історіографія (XIX — сер. XX ст.)

Ця школа (R. Seeberg, L. Ranke, G. Ritter та ін.) вважала:

Реформація — ключовий чинник формування національних держав.

Релігійні війни є результатом боротьби за політичну владу, де конфесія була інструментом легітимації.

Контрреформація — реакція Папства й католицьких монархій, спрямована на відновлення контролю над територіями і підданими.

Основна увага приділялася дипломатії, арміям, ролі Габсбургів і Бурбонів, Вестфальському миру¹¹³.

В. Неореалістичний і системний підхід (кінець XX — XXI ст.)

У сучасній політичній історіографії (G. Parker, P. Kennedy) наголошується:

Релігійні війни — частина «європейської системної кризи влади».

Вестфальський мир — початок нової міжнародної системи суверенних держав.

Війни XVI–XVII ст. формували адміністративні апарати, податкові структури, професійну армію.

¹¹³ Schilling H. Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society. 1992. URL: <https://catalogue.nla.gov.au/catalog/259181>

У цих інтерпретаціях Реформація — каталізатор політичної модернізації, але не її єдина причина.

С. Оцінка

Політичні інтерпретації дають чіткі механізми (влада, конфлікт, інститути), але слабо пояснюють культурні й соціальні зміни. Вони часто редукують релігію до «маски» політичних інтересів, що надто спрощує картину.

Культурний поворот у гуманітаристиці (1970–2000 рр.) означив зміну акцентів: від політики — до культури, ментальностей, комунікацій.

А. Культурно-антропологічний підхід

У дослідженні¹¹⁴:

Реформація стала «комунікаційною революцією»: зростання культури друку, публічної полеміки, шкільництва.

Релігія розглядається як феномен повсякденності, що змінює родину, ритуали, колективну пам'ять.

Політичні війни — результат зіткнення конфесійних культур, а не лише династійних амбіцій.

В. Соціальна історія конфесій (Konfessionalisierung)

Німецькі дослідники (W. Reinhard, H. Schilling) сформували впливову концепцію «конфесіоналізації»:

Держава й Церква взаємно зміцнювали одна одну.

Конфесія стала головним засобом дисциплінування соціуму.

Реформація і Контрреформація створили нові моделі поведінки, моральності, освіти.

Цей підхід — один із найпотужніших, бо поєднує політичну та культурну історію.

С. Цивілізаційні підходи

Деякі дослідники трактують Реформацію як:

¹¹⁴ Schilling H., Reinhard W. (eds.). Die katholische Konfessionalisierung. 1995. URL: https://www.academia.edu/129601458/Confessionalization_in_Early_Modern_Western_Europe_A_Paradigm

трансформацію західної релігійності;
зміну форм духовності, менталітету, сакральності;
довготривалу кризу й нову індивідуалізацію віри.

Е. Оцінка

Культурні інтерпретації дають глибше розуміння подій, але часто недооцінюють роль матеріальних і політичних умов.

А. Класична веберіанська модель

Макс Вебер вважав, що:

кальвінізм формував «раціональну трудову етику»,
протестантська дисципліна сприяла капіталістичному підприємництву,
протестантські регіони розвивалися економічно швидше.

В. Поствеберіанські підходи

поєднують веберіанські ідеї з інституційною економікою;
стверджують, що релігійні культури впливали на людський капітал,
грамотність, міське самоврядування.

С. Антивеберіанські критики

підкреслюють роль колоніальної експансії, урбанізації, ринку праці;
вважають, що успіх протестантів — наслідок географії, торгівлі та
політики, а не богослов'я.

А. Традиційні інтерпретації

XVIII–XIX ст.: війни подаються як «конфесійні зіткнення».

В. Модерні підходи

твердять, що Тридцятилітня війна була не лише релігійною, а й
структурною (державотворчою).

Вестфальський мир — початок міжнародної системи суверенітетів.

У цьому дослідженні зроблено кілька важливих кроків, які мають наукову
цінність.

А. Комплексне поєднання підходів

Робота інтегрує:

політичний аналіз (конфлікти, війни, державність);

культурно-соціологічний підхід (гендер, освіта, ритуали);
економічну інтерпретацію (веберіанські й інституційні моделі);
конфесіоналізаційну модель (вагома для XVI–XVII ст.).

Таке поєднання дає можливість вийти за межі одновимірних трактувань.

В. Нові зв'язки, виявлені в роботі

Порівняння результатів Розділу 1 (передумови, діячі, механізми поширення) з даними Розділів 3–4 дозволило сформулювати такі нові інтерпретації:

1. Реформація як інформаційна революція Показано, що конфлікти XVI–XVII ст. неможливі без масової культури друку.

2. Зв'язок між освітніми інноваціями та політичною конфліктністю Шкільництво створювало нові громадянські спільноти, які вимагали автономії (Нідерланди, Швейцарія).

3. Контрреформація як форма культурної інженерії У роботі підкреслено: не лише репресії, а й мистецтво, єзуїтська освіта, архітектура складали фундамент католицької стратегії.

4. Конфесіоналізація як двосторонній процес Показано, що протестантські й католицькі уряди діяли у схожих моделях соціального контролю.

С. Поглиблення розуміння взаємозв'язку релігійних реформ і економічної модернізації

У роботі робиться акцент на тому, що:

економічна модернізація не є суто протестантським явищем;

католицькі інституції (особливо єзуїтські школи) теж сприяли розвитку науки й бюрократії.

ВИСНОВКИ

Реформація та Контрреформація, явища, що охопили Європу XVI–XVII століть, стали одним із найбільш масштабних духовних, культурних і політичних переломів ранньомодерної доби. Проведене дослідження дозволило простежити багатовимірний характер цих процесів, їхню взаємодію на рівні богословських доктрин, соціальних структур, інституційних практик та конфесійної політики. У межах роботи було вирішено поставлені завдання й досягнуто сформульованої мети — здійснити комплексний аналіз ідейних засад Реформації, її ключових діячів, механізмів поширення, а також реакції католицької Церкви та довготермінових наслідків релігійних конфліктів у Європі.

Перш за все, проведений історіографічний огляд показав, що інтерпретації Реформації та Контрреформації значно варіюють залежно від епохи, конфесійної належності й наукової парадигми. Від класичних національних та конфесійних наративів XIX ст. до соціокультурного та антропологічного підходів сучасності — розвиток історичної науки демонструє поступове ускладнення бачення реформаційних процесів. Сучасна українська історіографія, звільнена від радянських ідеологічних схем, інтегрується у європейський науковий простір, формуючи власний погляд на специфіку конфесійних трансформацій у Центрально-Східній Європі.

Аналіз джерельної бази показав, що Реформація залишила по собі унікальний корпус різножанрових джерел: богословські трактати, нормативні документи, наративи очевидців, листування, візуальні матеріали, художні твори та масові друковані брошури. Кожна група джерел фіксує інший вимір конфлікту: богословський, політичний, соціальний, культурний або пропагандистський. Саме комплексне використання цих матеріалів дозволило реконструювати багатогранність епохи.

У межах другого розділу було виявлено, що ідейна основа Реформації ґрунтувалася на низці ключових богословських тез: *sola scriptura*, *sola fide*, *sola*

gratia, критиці індульгенцій, зміні розуміння таїнств, переосмисленні ролі священнослужителів. Порівняльний аналіз лютеранства, кальвінізму та англіканства показав, що хоч усі течії мали спільні вихідні принципи, їхній розвиток визначався локальними політичними умовами та соціальними запитами. Реформація постала не лише як богословський рух, а як широкий соціокультурний проект, який трансформував простір європейських суспільств.

Важливою складовою дослідження стало вивчення життя та діяльності головних реформаторів — Лютера, Меланхтона, Кальвіна, Цвінглі, Тіндлея та інших. Було встановлено, що їхній успіх значною мірою залежав від культурних і політичних факторів: розвитку друкарства, підтримки князів, міських рад, університетських кіл, створення перших мереж протестантської комунікації. Реформація поширювалася не лише «вертикально» — через політичні рішення, а й «горизонтально» — через освіту, проповідь, публіцистику, переклади Біблії, візуальну пропаганду.

Третій розділ засвідчив, що Контрреформація не була суто реакцією, спрямованою на придушення протестантизму. Це був комплексний внутрішній процес реформування католицької Церкви: оновлення монашества, посилення моральної та дисциплінарної відповідальності духовенства, створення семінарій, уніфікація богослов'я, поява нових потужних освітніх інституцій (передусім ордену єзуїтів). Рішення Тридентського собору стали основою католицького церковного життя на наступні століття. Контрреформаційні стратегії різнилися в залежності від регіону: від м'якої культурно-освітньої політики до інквізиційних практик і цензури.

У четвертому розділі досліджено релігійні конфлікти, що стали кульмінацією суперечностей між конфесіями. Шмалькальденська війна, гугенотські війни, Нідерландська революція та Тридцятилітня війна продемонстрували, що Реформація та Контрреформація перестали бути «внутрішніми церковними подіями» — вони перетворилися на основний чинник міжнародної політики Європи. Вестфальський мир 1648 року

зафіксував нову конфесійну карту Європи, упровадив принцип політичної та релігійної рівноваги, започаткував модерну систему міжнародних відносин.

Окрему увагу приділено соціокультурним і економічним наслідкам. Поширення грамотності, формування національних мов, розвиток освіти, зміни у сімейній структурі та гендерних ролях, поява нової економічної етики (у контексті дискусії про «протестантську етику» Макса Вебера) — усе це свідчить про те, що Реформація стала фундаментальним каталізатором модернізації європейських суспільств.

Методологічний аналіз показав, що комплексне вивчення Реформації та Контрреформації можливе лише через інтеграцію різних підходів: історико-типологічного, порівняльного, герменевтичного, культурологічного, теологічного та феміністського. Така міждисциплінарність дозволяє не лише реконструювати хід подій, але й глибше зрозуміти ціннісні трансформації, що формували європейську цивілізацію.

Узагальнюючи, можна зробити такі висновки:

1. Реформація і Контрреформація стали визначальними чинниками переходу Європи до модерності, сприяючи розвитку національних держав, політичного плюралізму, освітніх інституцій та нових культурних моделей.

2. Релігійні конфлікти XVI–XVII ст. мали не лише догматичний, а й соціально-політичний характер, а їхній розв'язок у Вестфалії заклав основу сучасної системи міжнародних відносин.

3. Реформація стала однією з головних сил виникнення європейського культурного та інформаційного простору, включно з поширенням друку та формуванням національних літератур.

4. Контрреформація модернізувала католицьку Церкву, зміцнивши її інституційну структуру та інтелектуальну базу.

5. Довготривалі наслідки обох процесів суттєво вплинули на формування європейської ідентичності, а питання релігійної свободи, толерантності та конфесійної взаємодії залишаються актуальними й сьогодні.

Таким чином, проведене дослідження підтверджує, що Реформація та Контрреформація — не лише історичні явища, а глибокі цивілізаційні процеси, без розуміння яких неможливо досягнути логіку розвитку Європи у наступні століття. Робота відкриває перспективи для подальших досліджень: аналізу локальних конфесійних спільнот, впливу релігійних рухів на ментальність, вивчення культурної пам'яті про Реформацію, а також порівняння європейського досвіду з іншими цивілізаційними моделями.

Недостатньо вивчені питання

1. Нерівномірність впливу Реформації на жіночі спільноти у різних країнах.
2. Порівняльні дослідження католицьких орденів та протестантських громад у сфері науки й філософії.
3. Економічна взаємодія між католицькими й протестантськими регіонами (торгівля, фінанси, міграції робочої сили).
4. Роль православних територій у європейському конфесійному балансі (українські землі, Московія).
5. Психологічні й антропологічні наслідки релігійних війн (травма, пам'ять, колективна ідентичність).

Рекомендації

1. Застосовувати міждисциплінарні підходи — історія ментальностей, соціальна психологія, теологія, економічна історія.
2. Порівнювати локальні кейси (Польща, Україна, Швейцарія, Італія), бо «європейська Реформація» не була єдиною.
3. Використовувати цифрові методи (картографія конфесійних змін, аналіз друкованих мереж).
4. Досліджувати конфесійні мережі як попередників модерних національних рухів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Біблія. Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Переклад Мартіна Лютера. Wittenberg, 1534.
2. Luther M. Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum (95 Theses). Wittenberg, 1517.
3. Luther M. Von der Freiheit eines Christenmenschen. Wittenberg, 1520.
4. Melancthon Ph. Confessio Augustana. Augsburg, 1530.
5. Luther M. Schmalkaldische Artikel. Schmalkalden, 1537.
6. Heidelberger Katechismus. Heidelberg, 1563.
7. Confessio Helvetica posterior. Zürich, 1566.
8. Confessio Belgica. Antwerpen, 1561.
9. Canones Synodi Dordracenae. Dordrecht, 1619.
10. Calvin J. Institutio Christianae Religionis. Basel, 1536.
11. Foxe J. Actes and Monuments. London: John Day, 1563.
12. Jussie J. de. Le Levain du Calvinisme. Chronique de Jeanne de Jussie. Genève, 1611.
13. Concilium Tridentinum. Canones et decreta Sacrosancti Oecumenici Concilii Tridentini. Romae, 1564.
14. Catechismus Romanus. Romae, 1566.
15. Bellarminus R. Disputationes de controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos. Ingolstadt, 1597–1598.
16. Bulla «Exsurge Domine» Leonis X. Romae, 1520.
17. Edictum Wormatiense (Edict of Worms). Worms, 1521.
18. Augsburgische Religionsfrieden (Augsburg Religious Peace). Augsburg, 1555.
19. Édit de Nantes (Edict of Nantes). Nantes, 1598.
20. Westphälischer Friede (Peace of Westphalia). Münster–Osnabrück, 1648.
21. Act of Supremacy. London, 1534.

22. The Book of Common Prayer. London, 1559.
23. Берестейська унія 1596 р. Acta Unionis Brestensis. Brest, 1596.
24. Ignatius de Loyola. Exercitia spiritualia. Romae, 1548.
25. Constitutiones Societatis Iesu. Romae, 1550.
26. Index Librorum Prohibitorum. Romae, 1559.
27. Lucas Cranach d. Ä. Gesetz und Gnade (Law and Gospel). Wittenberg, 1529 (гравюра).
28. Holbein H. the Younger. Portrait of Henry VIII. 1537 (картина, Лондон).
29. Документи Шмалькальденського союзу. Schmalkalden, 1531–1537.
30. Акти Празьких компактатів. Basel–Prag, 1433–1436.

Історіографія та наукова література

1. Bainton R. Here I Stand: A Life of Martin Luther. New York: Abingdon Press, 1950.
2. Cameron E. The European Reformation. Oxford: Oxford University Press, 1991.
3. Dickens A. G. The English Reformation. London: Batsford, 1964.
4. MacCulloch D. Reformation: Europe's House Divided 1490–1700. London: Penguin, 2004.
5. Hillerbrand H. J. (ed.). The Oxford Encyclopedia of the Reformation. Oxford: Oxford University Press, 1996.
6. Oberman H. A. Luther: Man Between God and the Devil. New Haven: Yale University Press, 1989.
7. Scribner R. W. The German Reformation. London: Macmillan, 1986.
8. Rublack U. Reformation Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
9. Wiesner-Hanks M. Early Modern Europe: 1450–1789. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
10. Haigh C. English Reformations: Religion, Politics, and Society under the Tudors. Oxford: Clarendon Press, 1993.

11. Johnston W. M. *The Austrian Mind: An Intellectual and Social History 1848–1938*. Berkeley: University of California Press, 1972.
12. Schilling H. *Konfessionskonflikt und Staatsbildung*. Stuttgart: Kohlhammer, 1981.
13. Reinhard W. *Gegenreformation als Modernisierung?*. München: Oldenbourg, 1985.
14. Prosperi A. *The Catholic Reformation*. Cambridge: Polity Press, 2022.
15. Chadwick O. *The Reformation*. London: Penguin, 1972.
16. Ranke L. von. *Die römischen Päpste, ihre Kirche und ihr Staat im 16. und 17. Jahrhundert*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1834–1836.
17. Ranke L. von. *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1839–1847.
18. Weber M. *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Tübingen: Mohr, 1904–1905.
19. Engels F. *Der deutsche Bauernkrieg*. Stuttgart: Dietz, 1926.
20. Engels F. *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*. Stuttgart: Dietz, 1880.
21. Bossy J. *Christianity in the West, 1400–1700*. Oxford: Oxford University Press, 1985.
22. Jedin H. *Geschichte des Konzils von Trient*. Freiburg im Breisgau: Herder, 1949–1975.
23. O'Malley J. W. *Trent and All That: Renaming Catholicism in the Early Modern Era*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.
24. O'Malley J. W. *The Council of Trent: What It Really Did and Why It Matters*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013.
25. Schilling H. *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society*. Leiden: Brill, 1992.
26. Brady T. A. *German Histories in the Age of Reformations, 1400–1650*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

27. Pettegree A. *Reformation and the Culture of Persuasion*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
28. Pettegree A. *Brand Luther: 1517, Printing, and the Making of the Reformation*. New York: Penguin, 2015.
29. Edwards M. *Luther and the False Brethren*. Stanford: Stanford University Press, 1975.
30. Hendrix S. *Luther and the Papacy: Stages in a Reformation Conflict*. Philadelphia: Fortress Press, 1981.
31. Hendrix S. *Martin Luther: Visionary Reformer*. New Haven: Yale University Press, 2015.
32. Karant-Nunn S. *The Reformation of Ritual: An Interpretation of Early Modern Germany*. London: Routledge, 1997.
33. Roper L. *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg*. Oxford: Clarendon Press, 1989.
34. Roper L. *Martin Luther: Renegade and Prophet*. New York: Random House, 2016.
35. Tracy J. F. *Europe's Reformations, 1450–1650: Doctrine, Politics and Community*. Lanham: Rowman & Littlefield, 1999.
36. Hamm B. *The Early Luther: Stages in a Reformation Reorientation*. Grand Rapids: Eerdmans, 2014.
37. Oberman H. A. *The Dawn of the Reformation*. Grand Rapids: Eerdmans, 1986.
38. Ginzburg C. *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1980.
39. Bouwsma W. J. *John Calvin: A Sixteenth-Century Portrait*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
40. Kingdon R. M. *Geneva and the Consolidation of the French Protestant Movement, 1564–1572*. Madison: University of Wisconsin Press, 1967.
41. Kingdon R. M. *Geneva and the Coming of the Wars of Religion in France, 1555–1563*. Genève: Droz, 1956.

42. Gordon B. Calvin. New Haven: Yale University Press, 2009.
43. Heller H. The Conquest of Poverty: The Calvinist Revolt in Sixteenth-Century France. Leiden: Brill, 1986.
44. Naphy W. G. Calvin and the Consolidation of the Genevan Reformation. Manchester: Manchester University Press, 1994.
45. Potter G. R. (ed.). The New Cambridge Modern History. Vol. 2: The Reformation, 1520–1559. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
46. Greengrass M. The French Reformation. Oxford: Blackwell, 1987.
47. Konnert M. Reformation and Revolution in Mainz, 1520–1546. Leiden: Brill, 2004.
48. Brady T. A., Oberman H. A., Tracy J. D. (eds.). Handbook of European History 1400–1600. Vol. 2: Visions, Programs and Outcomes. Leiden: Brill, 1995.
49. Scott T. Society and Economy in Germany, 1300–1600. London: Macmillan, 1988.
50. Scribner R. W. For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation. Oxford: Clarendon Press, 1981.
51. Davis N. Z. Society and Culture in Early Modern France. Stanford: Stanford University Press, 1975.
52. Bossy J. Peace in the Post-Reformation. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
53. Duffy E. The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England, 1400–1580. New Haven: Yale University Press, 1992.
54. Collinson P. The Elizabethan Puritan Movement. Oxford: Clarendon Press, 1967.
55. Collinson P. The Religion of Protestants: The Church in English Society 1559–1625. Oxford: Clarendon Press, 1982.
56. Elton G. R. Reform and Reformation: England 1509–1558. London: Edward Arnold, 1977.
57. Marshall P. Reformation England 1480–1642. London: Bloomsbury, 2003.

58. Lake P., Questier M. *The Antichrist's Lewd Hat: Protestants, Papists and Players in Post-Reformation England*. New Haven: Yale University Press, 2002.
59. Walsham A. *Charitable Hatred: Tolerance and Intolerance in England, 1500–1700*. Manchester: Manchester University Press, 2006.
60. Walsham A. *The Reformation of the Landscape: Religion, Identity, and Memory in Early Modern Britain and Ireland*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
61. Greengrass M. *Christendom Destroyed: Europe 1517–1648*. London: Penguin, 2014.
62. Briggs R. *Communities of Belief: Cultural and Social Tension in Early Modern France*. Oxford: Clarendon Press, 1989.
63. Holt M. P. *The French Wars of Religion, 1562–1629*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
64. Kamen H. *The Spanish Inquisition: A Historical Revision*. New Haven: Yale University Press, 1997.
65. Homza L. *Religious Authority in the Spanish Renaissance*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000.
66. McCoog T. M. *The Society of Jesus in Ireland, Scotland, and England 1541–1588*. Leiden: Brill, 1996.
67. Bangert W. *A History of the Society of Jesus*. St Louis: Institute of Jesuit Sources, 1972.
68. Wright J. *Saints and Sinners: A History of the Popes*. New Haven: Yale University Press, 1997.
69. Prosperi A. *Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari*. Torino: Einaudi, 1996.
70. Reinhard W., Schilling H. (eds.). *Die katholische Konfessionalisierung*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1995.
71. Lotz-Heumann U. *The German Reformation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

72. Wilson P. H. *Europe's Tragedy: A New History of the Thirty Years War*. London: Penguin, 2009.

ДОДАТКИ

*Малюнок 1 Портрет М. Лютера як августиніанського монаха 1520-ті рр.,
Лукас Кранах Старший*

Малюнок 2 Портрет Генріха VIII (Ганс Гольбейн Молодший, 1537)

Малюнок З.Лукас Кранас Старший, «Закон і благодать» (1529)